

OSMANLI TAHRİR DEFTERLERİNE GÖRE İRAN-AZERBAYCAN ŞEHİRLERİNDE ERMENİLER

(ARMENIANS IN IRAN-AZERBAIJAN CITIES ACCORDING
TO THE OTTOMAN CENSUS BOOKS)

Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ

Kâzım Karabekir Eğitim Fakültesi
Atatürk Üniversitesi
sbilgili@atauni.edu.tr

Öz: 16. asır başlarında İran-Azerbaycan'da kurulan Safevî Devleti'nin gayrimüslim tebaasından biri de Ermenilerdir. Osmanlı Devleti, Safevîlerin elindeki İran-Azerbaycan şehirlerini ele geçirdiğinde bölgeyi tahrir etmiş ve bölgedeki tüm halklar gibi Ermenilerin de sosyo-ekonomik yapısı hakkında kıymetli bilgilere haiz tahrir defterlerini tutmuşlardır. İşte bu çalışmada tahrir defterleri temel kaynak olarak alınarak İran-Azerbaycan coğrafyasında yaşayan Ermenilerin demografik ve ekonomik durumları ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Defterlerden elde edilen nüfus verileri, Ermenilerin Revan başta olmak üzere tüm bölgede nüfusun çok az bir kısmını oluşturduğu sonucunu ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Safevî Devleti, Ermeniler, İran, Azerbaycan, Tahrir (Sayım) Defterleri

Abstract: One of the non-Muslim population of Safavid state which was founded in Iran-Azerbaijan in early sixteenth century were also Armenians. The Ottoman Empire had a census in the region when they conquered Iran-Azerbaijan cities which belong to Safavids. Thus, in this region they had formed census books which gives valuable information about Armenian socio-economic structure like other nations. In this study census book were taken as the primary source to analyze the demographic and economic situation of Armenians who lived in İran-Azerbaijan geography had tried to reveal. The population data obtained from the census books had revealed the results that Armenians population –especially Revan- had consisted a very little part of the pollution in whole region.

Keywords: Ottoman State, Safavid State, Armenians, Iran, Azerbaijan, Census Books

1-GİRİŞ

Şah I. İsmail'in 16. yüzyıl başlarında kurduğu Safevî Devleti, kısa sürede Azerbaycan, Irak-ı Arap, Irak-ı Acem, Gürcistan ve Horasan'ı ele geçirmiştir. Safevîlerin bu coğrafyayı ele geçirmesiyle, bölgede meskûn Türk, Arap, Fars, Kürt ve diğer Müslüman topluluklar ile birlikte Ermeni, Gürcü ve Yahudi gibi gayrimüslim topluluklar da Safevî idaresine girmişlerdir. Safevî Devleti'nin kurucu unsuru bölgede kadimden beri yaşayan Türkmenler ile Anadolu'dan göç ederek Şah'ın hizmetine giren Türkmenlerdir. Kurucu/destekçi özellikleri sebebiyle de devletin bürokrasisini bu Türkmenlerin boy beyleri oluşturmuştur. Bununla birlikte bölgede yaşayan diğer etnik ve dinî gruplar da devlet hiyerarşisi içerisinde, istidatlarına göre yerlerini almışlardır. Gayrimüslim topluluklara İslâm hukuku çerçevesinde hakları tanınmış ve yükümlülükleri mucibince muamele edilmiştir.

Safevî Devleti'nin Osmanlı coğrafyasına doğru yayılma emelleri ve Osmanlı müesses nizamını sarsıcı davranışları, Osmanlılar ile hasmane münasebetlerin başlamasına yol açmıştır. Böylece İran-Azerbaycan coğrafyasında 1514'de başlayan ve 1736'ta biten yaklaşık 200 süren bir mücadele başlamıştır. Bu mücadele esnasında Osmanlılar, Safevîler üzerine 16. yüzyıl sonları (1578) ve 18. yüzyıl başlarında (1723) iki büyük askerî harekât düzenlemişlerdir. Bu askerî harekâtların sonucunda ele geçirilen bölgeler "tahrir" edilmiştir. Bu tahrirler sonucu tutulan tahrir defterleri, bölgede yaşayan tüm topluluklar hakkında pek çok bilgiye haizdir. Bu topluluklardan biri de Ermenilerdir. Bu çalışmada Osmanlı tahrir defterleri esas alınarak, ayrıca Osmanlı ve Safevî kaynakları ile araştırma eserler kullanılarak 16 ve 18. yüzyıllarda İran-Azerbaycan coğrafyasında yaşayan Ermenilerin sosyo-ekonomik yapısı aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Araştırmanın kaynağını, Osmanlıların gerek 16. yüzyıl ve gerekse 18. yüzyıl askerî harekâtlarının ardından, İran-Azerbaycan coğrafyasında yaptıkları nüfus ve arazi tahrir defterleri oluşturmaktadır. Bu defterler şu anda İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan; 633 numaralı Revan, 645 ve 668 numaralı Tebriz, 699 numaralı Gence, 895 numaralı Makü, 896 numaralı Erdebil, 898 ve 901 numaralı Revan, 902 numaralı Erdebil, 903 numaralı Gence, 904 ve 908 numaralı Tebriz, 905 numaralı Nahçıvan, 906 ve 907 numaralı Hemedan, 909 numaralı Meraga, 910 numaralı Urmiye, 911 numaralı Hoy ve Karadağ, 912 numaralı Kirmanşahan ve Luristan, 1066 numaralı Erdelan tahrir defterleridir.

Bu defterler matematik konum itibarıyla; 41°-34° kuzey paralelleri ile 44°-50° doğu meridyenleri arasında yer alan Gence'den Luristan'a uzanan Çukur Sa'd

(Revan, Nahçıvan, Makü), Tebriz, Hoy, Erdebil, Gence, Meraga, Urmiye, Hemedan, Kirmanşahan, Sinne, Hürremabâd gibi İran-Azerbaycan şehir ve köylerine ait olup, Safevî ülkesindeki Ermenilerin sosyo-ekonomik yapılarını ve demografik durumlarını bildiren en önemli kaynaklardır.

2-TAHRİR DEFTERLERİNDE ERMENİLERE AİT KAYITLAR

a) 1590 Tarihli Revan (Çukur Sa'd) Eyaleti Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 633)

Rumeli Beylerbeyi Ferhad Paşa'nın Ağustos 1583'de ele geçirdiği¹ Revan'ın mufassal defteridir. Defterin başında bölgede yaşayan tüm reayanın hukukundan bahseden bir kanunname bulunmaktadır.² Kanunnamedeki "*el-vâkî fî evâhîr-i şehri-i Muharremi'l-harâm sene tis'a ve tis'în ve tis'amie*" kaydından defterin 19-29 Muharrem 999 (17-27 Kasım 1590) tarihinde tutulduğu anlaşılmaktadır. Kanunnâmeden bölgede icra edilecek Osmanlı kanunlarının hâkimiyetin sürdürülmesi için her gruptan halka adalet uygulanmasını ve bir nizam sağlanmasını amaçladığı anlaşılmaktadır.³ Defterde Revan şehri, ardından Revan merkez, Karbi (Karpi), Nahçıvan, Mevazi' Hatun, Mülk-i Arslanlu, Karabağ, Dereşam, Dere Şehbuz, Bazarçayı, Şerür, Akçakal'a, Karni (Gerni), Vadi, Abarân, Şarabhane, Talin, Armuy, Abnik, Aralık, Ordubâd, Azadciran, Şorlut, Dere Nörgüt, Zar, Zebil, Alınca, Sisyan kaza ve nahiyelerine bağlı köy, mezra ve kışlaklara ait kayıtlar bulunmaktadır.

Defterdeki kayıtlardan Çukur-Sa'd Eyaleti'nde Türk ve Ermeni olmak üzere iki etnik unsurun yaşadığı anlaşılmaktadır. Ancak bu defter bölgedeki gerek şehirlerin, gerekse kır kesiminin demografik yapısı hakkında kısmî bilgi vermektedir. Kısmen bilgi verdiğinin söylenmesinin sebebi; bu bölgenin Osmanlıların eline geçmesinden önce, Kızılbaş inanca sahip Türk ahalinin gerek bölge hâkimlerinin zoruyla ve gerekse korktuklarında kendi istekleriyle yurtlarını terk edip göç etmesidir. Nitekim Revan'ın Türk halkının bir kısmı

1 Gelibolulu Mustafa Ali, *Künhü'l-Ahbâr*, İstanbul 1339, c. 2, s. 14; Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, İstanbul Matbaa-i Amire 1145, s. 391; Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih*, Haz. B.Sitki Baykal, Ankara 1981, c. 2, s. 79.

2 BA, TD 633, s. 2-12. Kanunnâmeye göre, tahrir emini mâl defterdârı Mehmed Efendi, kâtibi Divân-ı Hümayûn mâl kâtiplerinden Hasan'dır.

3 Kanunnamede "*tafsil-i eczâ-yı şer'iyye-i müte'âmele ve kavânîn-i rûsûm-ı 'örfiyye-i müteârife makâl-i defter-i Osmâniyye ve meâhizü'l-ahkâm-ı sultâniye ki vilâyet-i Revân müceddiden tahrir olundukda icrâ olunan kavânîn-i muâmele kabûl-i re'âyâ ve tevâif-i tüccar ve ahâlî-i memâlik-i mahrûsede cenâh-ı hüsvânünün zilâl-i adâlet ve sâye-i merhamet bahşleri tahtında mütezallil ve müreffehü'l-hâl olmaları ki mücib-i devâm-ı devlet ve bâis-i nizâm-ı memleket olmağın ber-muktezâ-yı emir-âli zikr olunur ...*" kaydı düşülmüştür.

Tokmak Han tarafından, bir kısmı da korktuklarından kendi iradeleriyle şehirden ayrılmış, Ağrı Dağı eteklerindeki yaylaklara sığınmışlardır.⁴ Şehirde meydana gelen bu hadisenin benzeri kır kesiminde de yaşanmıştır. Osmanlıların kendilerini katledeceğinden korkan Kızılbaş Türk köylüler ve konar-göçer aşiretler, köylerini, yaylak ve kışlaklarını terk ederek daha güvenli gördükleri bölgelere göç etmişlerdir. Nitekim tahrir defterinde, Abaran ve Şaraphane nahiyelerinin sadece köy isimleri yazılmış, nüfusla ilgili herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Bu durumu Bazarçayı Nahiyesi'nde, Şerur Kazası'nın, Zar ve Zebil nahiyelerinde de görmek mümkündür. Bununla birlikte Osmanlıların da göç ettirme politikası uyguladığı görülmektedir. Mesela, Şüregel Nahiyesi'nden 20.000 kişi Osmanlı idaresindeki topraklara göç ettirilmiştir.⁵ Osmanlıların göçe tabi tuttuğu bu nüfus, Sünni Türklerden olup, Safevîlerin intikam almak için bunları katledebileceğinden korkulduğundan böyle bir yola başvurulmuştur. Karşılıklı uygulanan bu göçlerden dolayı, bölgedeki Türk nüfus oranı büyük ölçüde azalmıştır. Bununla birlikte, Ermeniler yurtlarında kalmış, herhangi bir göç olayı yaşanmamıştır. Bu sebeple 1590 tarihli defterden şehir ve kırdaki yaşayan Ermenilerin nüfusu hakkında hemen hemen tam bir bilgi sahibi olunurken, Türk nüfusu için aynı şeyi söylemek mümkün değildir.

Defterin başında Revan şehrine ait kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlara göre Revan şehri, sur içi (iç kaleyle birlikte) ve sur dışı olmak üzere iki yerleşmeden müteşekkildi. Sur içinde; Marderos, Mirza, Küçük Kayık (Kayık),⁶ İsalı ve Börekçi Ohan isimlerini taşıyan beş mahalle, surun dışındaki varoşlarda da Dereköy, Hacı İlyas, Yenice, Gökkend, Arbanî, Zenge ve Oğcaperd⁷ isimli yedi mahalle bulunuyordu.⁸ Şehrin mahallerinin Marderos ve Börekçi Ohan hariç diğerlerinin tamamı Türkçe isim taşımaktadır. Bu tahririn yapıldığı yıllarda,

4 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, c. 1, s.124; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasî Münasebetleri, 1578-1612*, İstanbul 1993, s. 75-76; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993, s. 346.

5 Ziya Büniyatov, *İrevan Eyaletinin İcmal Defteri*, Bakı, 1996, s.12; Kırzioğlu, *Kafkas Elleri*, s. 327

6 Türkmen bölgelerinde kayak kelimesi yerine, kayak kelimesi de kullanılmaktadır. (Bkz. *Derleme Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1993, c. VIII).

7 "Oğca" kelimesi ön, öncü anlamına gelmektedir. "Berd/Perd" kelimesi ise menzil demek olan "Berid" kelimesinin bölgedeki kullanım şeklidir. Bu iki kelimenin birleşmesinden oluşan "Oğcaperd/Oğcaperd"; öndeki menzil anlamına gelmektedir. (Berid kelimesi için bkz. M. Fuad Köprülü, "Berid", *İA*, c.2, s. 541-549)

8 Bu son 7 mahalle tahrir defterinde köy olarak kaydedilmiştir. Ancak gerek tahrir defterindeki "der karib-i Çay-ı Zengi" ifadesinden ve gerekse yapılan araştırmadan bu köylerin şehrin hemen karşısında ve Zengi Çayı'nın batı yakasında, bir nevi şehrin varoşu konumunda olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bu köylerdeki çiftlikler, köy halkından olmayan, şehirde yaşayan kimseler tarafından tasarruf edilmekteydi. Mesela, Yenice mahallindeki bir çiftlik hakkında "çiftlik der-tasarruf-ı İbrahim veled-i Kılıç ve Musa veled-i Cafer resmin ve behesin virür" (BA, TD 633, s. 37) isimleri zikredilen kişiler köy halkından değildir. Bunlar şehir merkezine yakınlığı sebebiyle köyde yaşamamakta, şehirde hayat sürmekteydiler. Tahrir defterinde köy halkı arasında isimlerin kayıtlı olmaması bunun göstergesidir.

bitişik meskûn mahallerin etrafları surla çevrilince, Türkler iç kale ve surun dışındaki varoşlarda, gayrimüslimler ise sur içinde kalmışlardır. Revan şehrinin merkez nüfusu 284 hane, 3 bekâr Türk ve 380 hane Ermeni olmak üzere yaklaşık 3.323 kişidir.⁹ Bu nüfusun 1.900 kişisini (%57,1) Ermeniler, 1.423 kişisini (%42,9) Türkler¹⁰ oluşturmaktadır (Bkz. Tablo. 1).

Defterde kayıtlı diğer bir yerleşme Nahçıvan şehridir. Bu dönemde şehir; Kadı Cihan (diğer adı Hoca Mirican), Seyyid Hüseyin, Molla Ahmedî, Mirza Beğ (Diğer adı Cami), Sahab, Künbed (Diğer adı Türkmenler), Balâ, Hoca Beğ, Huzemerek, Tizhiran, Köknaver ve Kal'a isimli 12 mahalleye ayrılmıştır.¹¹ Şehir nüfusu 734 hane, 111 bekâr olmak üzere yaklaşık 3.780 kişidir. Bu nüfusun 593 hane, 110 bekâr olmak üzere yaklaşık 3.075 kişisini Türkler,¹² 141 hane, 1 bekâr olmak üzere yaklaşık 706 kişisini Ermeniler oluşturmaktadır. Yani nüfusun %81,3'ü Türk, %18,7'si Ermenidir (Tablo. 2). Nahçıvan kaza nüfusu ise tahminen 6.345 kişidir. Bu nüfusun da 4.185 kişisini (%66) Türkler, 2.160 kişisini (%34) Ermeniler oluşturmaktadır.

Defterde şehir yerleşmesi olarak kaydedilen yerlerden biri de Ordubâd'dır. Ordubâd şehri, Gemiş,¹³ Meydan (diğer adı Gürdetal), Anberaş, Suşehri, Aramine ve Menges¹⁴ isimli 6 mahalleden oluşmaktaydı. Şehirde yaklaşık 1.373 kişi yaşıyordu. Bu nüfusun 1.298 kişisi (258 hane, 8 bekâr) Türk¹⁵, 75

9 Türkler ve Ermeniler için tahmini nüfus hesaplanırken umumî kabul gören "5 x hane + mücerred" formülü esas alınmıştır. Hane halkı hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, c. X, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul, 1953, s. 11; Nejat Göyünç, "Hane Deyimi Hakkında" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 32, İstanbul, 1979, s. 331-348.

10 Revan şehir ve kır kesimindeki muaf nüfus deftere kaydedilmemiştir. Oysa Revan şehrinde birçok cami ve mescit olduğu, bunlarda da imam, müezzin, hatip vesaire vazifelilerin görev yaptığı muhakkaktır.

11 BA, TD 633, s. 100-108.

12 Deftere göre Nahçıvan'da 8 imam, 2 hatip (Nahçıvan şehrindeki Cami'i Kebir hatibi Mevlana Ahmedî veled-i Baba; "*Bahçe der tasarruf-ı Mevlana Ahmedî veled-i Baba hâtib-i Cami-i Kebir der nefsi Nahçıvan kıt'a 1 ber vech-i maktû fi sene 10*" (BA, TD 633, s. 150) kaydına göre, Dere Şahbuz Nahiyesi'nde Tırkeş köyünde bir bahçeyi tasarruf etmekteydi. Bu bahçenin yıllık geliri 10 akçe idi), 6 müezzin, 3 çeraği, 4 aşır-han, 1 kethüda, 7 şeyhzadegân (Şeyh Yusuf bin Kuseyr ahfadıdır (BA, TD 633, s. 120)), 4 seydî (Nahçıvan'a bağlı Suremerek-i Suğla köyünde meskûn Seydî Ahmed, Pir Seydî, Seydî Hüseyin ve Seydî Mehmed isimli kişiler; "*Karye-i mezbûreden Seydî Ahmed ve Pir Seydî ve Seydî Hüseyin ve Seydî Mehmed nam kimesnelerin ve akraba ve taallukâtlarının tekâlifden mu'afiyetleri babında selâtin-i sâltifeden ellerinde temessükleri var ise min-ba'd mezbûrlara tekâlif-i örfiyye tekliif olunmaya diyu ellerinde emr-i şerif olmağın mer-i celilü'l-kadrin mazmûn-ı hümayını üzere mezkûrlar tekâlif-i örfiyyeden beri olmak üzere sebt-i defter olundu.*" kaydına göre, akrabalarıyla beraber tekâlif-i örfiyyeden muaf tutulmuşlardır (BA, TD 633, s. 121), birer eczâ-han, kadı, müftü, âyan, vâiz, cüz-han ve müderris gibi muaf nüfus da bulunmaktadır.

13 Gemiş kelimesi, Azeri Türkçesinde ve Anadolu'da Iğdır bölgesinde sazlık, kamışlık anlamına gelir.

14 Menges kelimesi, Türkmen yörelerinde "az derin olan koyakların ortasındaki yüksek tepe", "Sarp kayalıklarda oturacak kadar dar çıkıntılı yerler", "killi toprak" anlamlarına gelmektedir.

15 Ordubâd'da 2 imam-hatip, 1 müezzin ve 1 ferraş-kayyum-çerağdar (Ordubâd camisinde görevli Molla Bekir hatiplik ve imamlık, Maksud müezzinlik, Süphan Kulu çerağdarlık, ferraşlık ve kayyimlik vazifelerini ifa etmekteydiler (BA, TD 633, s. 278)

kişisi de (15 hane) Ermeni idi. Şehirde yaşayan Ermeniler nüfusun yalnızca %5'ini oluşturuyordu. (Tablo. 3)

Revan Eyaletinin de Ermenilerin en fazla nüfus yoğunluğuna sahip oldukları yer Sisyan Nahiyesi'nin Culha (Culfa) Kasabası'dır. Bölgenin en önemli ticaret merkezlerinden biri olan ve 41 mahalleden oluşan Culha Kasabası'nda 1.470 hane Ermeni yaşamaktadır. Kasabanın yaklaşık nüfusu 7.350 kişidir. Culha Ermenileri hakkında defterde şu kayıt bulunmaktadır;¹⁶

“Karye-i Culha Tebriz ve Ordubâd yollarının geçidi olub karye-i mezbûre ahâlisinin zirâ'at ve hırâsetleri olmayub cümle re'âyâsı bâzîrgân olmağla ispençe ve harâc ve ihtisâbdan gayri mahsûlleri olmayub ba'zı kimesneler karye-i mezbûreyi iltizâm itdiklerinde re'âyâ tâkat getürmeyüb serdâr tarafına şikâyet itmeğın ber-vechi maktû' yılda beş yük akçe virmek üzere re'âyânın ellerine emr-i şerîf virüb zabt olunurken Kızılbaş'dan gelen Eklis? Meliki Mehmed karındâşı Halîl'e iki karye ze'âmet olmak şartıyla karye-i mezbûreyi sekiz yük akçeye ki tahvîlin yigirmi dört yük akçeye iltizâm idüb mübâşeret eyledikde hilâf-ı şer'-i şerîf re'âyâyı rencide idüb zulm ve ta'addîsinden ekseri perâkende oldığına Nahcüvan kâdîsı Mevlânâ Cennetî 'arz gönderüb ve bâkî kalan re'âyâ dahi gelüb şöyle ki mültezim-i mezbûr ref' olunub ve şart eyledüğü iki pâre karye hâss olub zikr olunan karye ile ma'an ber-vech-i maktû' bize der-'uhde olub her sene altı yük akçeye kabûl idüb perâkende olan re'âyâ dahi yerlerine geldüğinden mâ'adâ ta'ahhüd eyledüğümüz altı yük akçeyi ber-mûceb-i şart el-yevm hazîne-i Revân'a teslîm idelim şol şartla ki ba'zı ehl-i garaz kimesneler ziyâde iderler ise verilmeye deyü i'lâm itdüğü 'arz olundukda karye-i mezbûre ahâlîsi perâkende ve perîşân olmağın âhere iltizâma verilmeyüb mukaddemâ re'âyâyâ der-'uhde olunduğı üzere bir yük akçe ziyâde ile her sene karye-i mezbûre tevâbi'i ile şart ve ta'ahhüdlere üzere altı yük akçeye karye-i mezbûre re'âyâsına der-'uhde olunub ve min-ba'd garazen ziyâde iderler ise verilmeye deyü emr-i şerîf vârid olmağın sebt-i defter olundı”

Bu kayda göre, Culha ahalişi ziraatla fazla meşgul olmayıp, ekseriyeti ticaret yapmaktadırlar. Kasabanın gelirleri Padişah emriyle yıllık 5 yük (500 bin akçe) karşılığı iltizam olunmuştur. Ancak mültezimler Eklis? Meliki Mehmed ve kardeşi Halil iki köyü zeamet edip, şer'-i şerîf hilafına fazla para almak istediklerinden Culha ahalişi dağılmaya (perakende) başlamıştır. Bunun üzerine Nahçıvan kadısı Cennetî Efendi İstanbul'a arz gönderip, geri kalan halkın

16 BA, TD 633, s. 368-386.

iltizamın kaldırılmasını ve 2 köyün hassa alınmasını, karşılığında da Revan hazinesine 6 yük (600 bin akçe) vereceklerini söylediklerini bildirmiştir. Bunun üzerine iltizam usulü terk edilerek 600 bin akçe vermeleri kabul edilerek deftere kaydedilmiştir. Culhalılar ayrıca ihtisab, boyahane, bozahane, meyhane, şemhane, tamga-i siyah, bac-ı bazar ve bazar-ı esb vergisi olarak Devlete, senelik 100.000 akçe vergi ödemekle mükellef tutulmuşlardır. Culha kasabası gelir kalemlerinin diğerlerini; 36.750 akçelik ispençe, 500 akçelik dönüm resmi, 4.000 akçelik buğday (500 kile), 3.000 akçelik arpa (500 kile), 3.000 akçelik erzen (500 kile), 160 akçelik bakla (16 kile), 9.600 akçelik pamuk (100 menn), 10.000 akçelik şıra (2000 menn), 10.000 akçelik meyve resmi (311 bahçeden alınan vergidir), 500 akçelik kevvare resmi, 2.000 akçelik keten resmi, 2.000 akçelik yatak resmi, 990 akçelik kışlak resmi, 3.000 akçelik ağnam resmi, 10.000 akçelik deştbanî ve tapu-yı zemin resmi, 2.000 akçelik rüsüm-ı hariceyn resmi, 2.500 akçelik bad-ı heva ve arusiye resmi oluşturmaktadır. Bu vergilerin toplamı 100.000 akçedir.¹⁷ Culha Ermenilerinin vergi bazında Devlet'e katkısı 800.000 akçe tutmaktadır.

Çukur-Sa'd coğrafyasında, özellikle geçit noktalarında bulunan bazı köylerin ahali derbentçilik, menzilcilik ve köprücülük ile görevlendirilmiştir. Mesela; Ağca Kal'a Kasabası memerr-i nâs (geçit) yer olmakla birlikte, köyün yakınındaki köprünün tamir ve bakıma ihtiyacı olduğundan, 92 Ermeni köylü, bu köprüyü tamir ve termim etmeği taahhüt eylediklerinden nefer başına 20'şer akçe ispençe alınıp avarız-ı divaniye, tekâlif-i örfiye, salgun ve diğer örfi vergilerden muaf tutulmuşlardır.¹⁸

Deftere göre eyalette bulunan diğer nahiyelerin yerleşim yerleri köy veya kasaba hüviyetindeydi. Ağca Kal'a Kazası'nın merkezi konumunda olan kasabada Türk nüfus kaydedilmemiş, 92 hane Ermeni kaydedilmiştir. Alınca Nahiyesi'nin merkezi olan Alınca Kasabası'nda 22 hane, 9 bekâr (yaklaşık 119 kişi) Türk, 149 hane (yaklaşık 745 kişi) Ermeni ikamet etmekteydi. Aralık Nahiyesi'nin merkezi konumundaki Ahuri Kasabası'nda 160 hane (yaklaşık 800 kişi) Ermeni yaşamaktaydı. Armuy Nahiyesi'nde de sadece Araku (25 hane (yaklaşık 125 kişi) Türk ve 16 hane (yaklaşık 80 kişi) Ermeni) ve Şehriyar (22 hane (yaklaşık 110 kişi) Türk) köylerindeki nüfus kayıt altına alınmıştır. Karbi Kasabası'nda 180 hane (yaklaşık 900 kişi) Ermeni, Karabağ Kasabası'nda 16 hane ve 3 bekâr (yaklaşık 83 kişi) Türk, Dereşahbuz Kasabası'nda 29 hane, 5

17 BA, TD 633, s. 393.

18 BA, TD 633, s. 183. Devlet hizmetine alınan Ağca Kal'a Ermenileri gibi Türk köylüler de bulunmaktadır. Bunlar yaptıkları işe karşılık avarız-ı divaniye ve tekâlif-i örfiye türü vergilerden muaf tutulmuşlardır. Mesela; Yaşkır'da 10 hane, Karabağ'da 16 hane ve 3 bekâr, Toprak Kal'a'da 30 hane, 2 bekâr, Vadi-i Kebir'de 68 hane, 13 bekâr, Develü-i Kebir'de 32 hane, 8 bekâr zikredilen vergilerden muaf tutulmuştur. (BA, TD 633, s. 94, 139, 205, 214, 220).

bekâr (yaklaşık 150 kişi) Türk, 11 hane (yaklaşık 55 kişi) Ermeni, Karni Kasabası'nda 4 hane (yaklaşık 20 kişi) Türk, 96 hane (yaklaşık 480 kişi) Ermeni, Vadi Nahiyesi'nin Vadi-i Kebir Köyü'nde 67 hane, 11 bekâr (yaklaşık 346 kişi) Türk, Talin Kasabası'nda 11 hane, 1 bekâr (yaklaşık 56 kişi) Türk ve 130 hane (yaklaşık 650 kişi) Ermeni, Dere Nörgüt Kasabası'nda 4 hane (yaklaşık 20 kişi) Türk kaydedilmiştir. Bazarçayı, Abaran, Şarabhane, Abnik, Zar ve Zebil nahiyelerinde ise nüfus yazılmamış, deftere sadece nahiyelerdeki köy isimleri ve hâsılları kaydedilmiştir.

**Tahrir defterine göre,
Revan Eyaleti'nin
yaklaşık vergi nüfusu
45.800 kişidir. Bu nüfusun
28.600'ünü Ermeniler,
17.200'ünü Türkler
oluşturmaktadır.**

Tahrir defterine göre, Revan Eyaleti'nin yaklaşık vergi nüfusu 45.800 kişidir. Bu nüfusun 28.600'ünü Ermeniler, 17.200'ünü Türkler oluşturmaktadır. Ancak eyaletten göçen binlerce kişi dikkate alındığında nüfusun %80'inin Türk olduğu söylenebilir. Bir başka deyişle tahrir defterine kayıtlı eyalet vergi nüfusunun %38'i Türk, %62'si Ermeni'dir. (Tablo. 4) Ancak bu oranlar, yukarıdaki açıklamalara göre, Revan

Eyaleti'nin gerçek nüfusunu göstermemektedir. Tahminimize göre eyaletin nüfusunun %80'inin üstünde bir oranı Türk nüfusu oluşturmaktadır.

Revan ve Karpi nahiyelerinde meskûn Ermeni reayadan, *cizye-i marhasiye* adıyla alınan bir vergi vardır. Bu vergi kanunnâmede, marhasa/karabaşların ellerindeki vanklarında yaptıkları üretim karşılığında ödemekle mükellef tutuldukları bir vergi olarak tanımlanmıştır.¹⁹ Defterde 4.000 akçe olarak kaydedilen bu vergiden başka alınan diğer bir vergi de ispençedir. İспенçe miktarı kanunnamedeki “... *vilâyet-i mezbûre keferesi haracların edâ itdüklerinden sonra rüsûm-ı çiftiden bedel-i sipâhîlerine her harac-güzâr başına yigirmi beşer akçe ispençe vazı' olunmuşdur edâ itdüklerinden sonra zemînlerinden resm-i çift ve resm-i nîm ve resm-i dönüm virmezler*”²⁰ kaydı gereği İmparatorluğun hemen her yerinde olduğu gibi 25 akçe olarak belirlenmiştir. Buna mukabil Revan şehri Ermenilerden 9.425 akçe ispençe alınmıştır.²¹ Nahçıvan Ermenileri ise ispençeden muaf tutulduklarından deftere vergi miktarı kaydedilmemiştir. Ordubâd Ermenilerinin ödediği ispençe ise 375

19 Kanunnamede bu vergiyle ilgili olarak “... ve vilâyet-i mezbûrede ba'zı marhasalar vardır ki karabaş dimekle ma'rûflardır. Her birinin taht-ı yedlerinde birer vankı olup ol vank sebebi ile üzerlerine marhasa akçesi deyü hâll ü hâlince ber-vech-i maktû' birer mikdâr akçe kayd olunub miriye ta'yîn olunduğu üzere eda eyledikten sonra mukâbilde ispençelerin virmezler âyin-i bâtlaları üzere mâbeynlerinde vâki' olan rüsûm-ı nikâhlarına ve beytül-mâllerine ellerinde olan ahkâm-ı şerîfenin mücib-i münifi ile mutasarrıf olub kimesne mâni' olmaya ve mezkûrın marhasalar vanklarında eküb biçdükleri zemînlerinin behrelerin virürler.” kaydı düşülmüştür (BA, TD 633).

20 BA, TD 633, s. 3.

21 BA, TD 633, s.34.

akçedir. Eyalet genelinde Ermenilerin ödediği ispençe miktarı 126.525 akçedir (Tablo. 5). Kır kesiminde yaşayan Ermeniler, tarım ve hayvancılıkla hayatlarını idame ettirmektedirler.

b) 1727 Tarihli Revan (Çukur Sa'd) Eyaleti Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 901)

Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın 3 Ekim 1724'de ele geçirdiği²² Revan'ın Osmanlılar tarafından tutulan ikinci mufassal defteridir. Defter 583 sayfa olup, yazım işlemi gurre-i Muharrem 1140 (19-20 Ağustos 1727) tarihinde tamamlanmıştır. Defterde Revan şehri, Kırkbulak, Karpi (Karbi), Dereçiçek, Abarân, Sürmeli, Iğdır, Aralık, Sederek, Makû, Şerür, Vadi, Karni (Gerni) ve Şüregel nahiyelerine ait kayıtlar bulunmaktadır.²³

Deftere göre Revan şehri, 1590 tahririnde olduğu gibi yine sur içi ve varoş olmak üzere iki yerleşmeden oluşuyordu. Bu tarihte şehir, Köhneşehir (Eskişehir), Temir Bulak, Derekent (Dereköy) ve Depebaşı olmak üzere dört mahalleye ayrılmıştır. Revan için yapılan ilk tahrirde (TD 633), sur dışında bulunan Hacı İlyas, Yenice ve Oğçaperd, bu defterde de köy olarak kayıtlıdır²⁴. İlk tahrirdeki Gökkend, Arbanî ve Zenge ise muhtemelen birleşerek Depebaşı adını almıştır.

Osmanlıların bölgeye karşı giriştikleri 1724 harekâtı sırasında da yine 1583 harekâtında olduğu gibi halk bölgeden kaçmaya çalışmış²⁵, bölgenin zaptından sonra da sürgün ve göç olayları yaşanmıştır. Nitekim Münir Aktepe, 15.000 Kızılbaş Türk'ün Osmanlılar tarafından sürgün edildiğini yazar.²⁶ Tahrir defterlerinden de Dereçiçek, Abaran, Karpi, Sederek, Vadi ve Sürmeli'nin Türk ahalinin büyük kısmının buraları terk ettiği ve kasabaların köye dönüştüğü anlaşılmaktadır.

22 BA, MD 132, s. 405-406; *Târih-i İsmail Asım (Küçük Çelebi-zâde) Efendi*, İstanbul 1282, s. 215; M.Münir Aktepe, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-nâmesi*, İstanbul 1970, s. 45-69; *Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvân, Şeki, Revan, Kuba, Hoy-I (1578-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1992, s. 35. Evail-i Ra 1137 tarihinde Revân canibi seraskeri Diyarbakır valisi Ahmed Paşa idi (BA, MD 132, s. 75). Bazı eserlerde şehrin 7 Haziran 1724'de ele geçirildiği yazılıdır (Bkz. *Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, (Trc.H.D.Andreasyan), İstanbul 1974, s. 62).

23 Defterin son sayfasında yer alan mühür çok net görünmemekle birlikte, “رَاغِب رَاغِب” kelimesine benzemektedir. Bu mühür, Revan muharrirliği ve defterdarlığı görevlerinde bulunduğu bilinen Rağib Mehmed Efendi (Koca Rağib Paşa)'ye ait olmalıdır.

24 BA, TD 901, s. 24-39.

25 Sürmeli Nahiyesi'nden 80, Şüregel Nahiyesi'nden 226 kişi Kars'a kaçmıştır. Fakat fetihten sonra, kaçan halk geri dönmüştür. (Çelebizade, s. 302-304)

26 Aktepe, *Revan Fetih-nâmesi*, s. 46-47

Deftere göre Revan şehrinde 662 hane ve 9 bekâr, yani yaklaşık nüfusu 3.319 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun 2.140 kişisini (428 hane) Türkler, 1.179 kişisini gayrimüslimler (234 hane, 9 bekâr) oluşturmaktadır. Gayrimüslim nüfusla ilgili dikkati çeken bir nokta, bir Ermeni kaynağında şehirde bu tarihlerde gayrimüslim Çingenerin yaşadıklarını bildirmesidir. Bu kaynakta şehirde 100 hane Hıristiyan Çingene'nin yaşadığı belirtilmiştir.²⁷ Ermeni kaynağı ile tahrir defteri verileri ilişkilendirildiğinde şehirde yaşayan gayrimüslimlerden 100 hanesinin Çingene, 134 hanesinin Ermeni olduğu sonucu ortaya çıkar. Buna göre nüfusun %65'ini Türkler, %20'sini Ermeniler, %15'ini Çingener oluşturmaktadır (Tablo. 6).

Defterde Ermenilerle ilgili en önemli kayıt Üç Kilise'ye (Eçmiyazin) aittir. Türk hoşgörüsünün ve Ermenilerin soykırım iddialarının temelsizliğinin en önemli delili, Revan Eyaleti'nin Karpi Nahiyesi'ne bağlı Üç Kilise Köyü'ndeki Eçmiyazin Kilisesi'ne²⁸ Akkoyunlu, Safevî ve Osmanlıların çeşitli imtiyazlar tanınması ve vakıf tesis etmesidir. Tahrir defterinde Eçmiyazin Kilisesi'ne vakfedilen gelir ve tanınan mu'âfiyet hakkında;

“Karye-i mezbûrede Üç Kilise demekle ma'rûf İçmiyazin nâm kilisede iki kotan tabir olunur bakarlık çift ile karye-i mezbûre toprağında kiliseleri fukarasına mevkûf olan hudud-ı sınırı ve kıt'ası ahâlisi beyninde malum bin beş yüz somar buğday istiab ider tarlalarını zira'at ve hırsat eyleyüb arâzîleri vakıflar olmağla tarlalar ve bağlardan 'öşür ve resim nâmıyla bir nesne virmeyüb zikr olunan Üç Kilise karyesi ve kurbunda vâki' Öşgân karyesi ve Masdıra? karyesi arâzîsi dahi zikr olunan kilise fukarasına mevkuf olmağla ahâlîleri hâsıl eyledikleri hubûbâtтан aşar-ı şer'iyye ve rüsûmâteyn cânîb-i miriye virdiklerinden sonra Üç Kilise karyesi ahâlisi ve Öşgân karyesi ahâlisi hâsıllarından olan yer ve Masdıra? karyesi ahâlîleri on ikide bir 'öşür nâmıyla kilise fukarasına rızalarıyla viregelmeleriyle ve kilise-i mezbûre tâbi' dört 'aded kiliselerde dahi bu vech üzere kendü zira'atlarıyla vakf olmak üzere mutasarrıf oldukları arâzîlerini zira'at ve mecmû'undan hâsıl olan mahsûlâtı âyende ve revendeye ve kiliselerde olan rahiblere ve karabaş fukarasına sarf olunub ve beş yüz re's miktarı vakf koyunlarından dahi resm taleb olunmayub zikr olunan kenâisin sükkânından amel ve kâra kudreti olanlardan mâ'adâ kâr ü kisbe kâdir olmayub fakirü'l-hal olan rahiblere ve karabaşlar ve huffadından? cizye ve ispençe ve sâ'ir rüsûmât taleb olunmayub ve iki bezirhâne ve iki dink değirmenlerinden ve

27 *Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s. 59

28 Eçmiyazin hakkında geniş bilgi için bkz. Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara 1997, Ocak Yay., s. 127 v.d., 174-184.

mutasarrıf oldukları bağlarından ‘öşür ve resm taleb ve ahz olunmayub ve kiliselerinde bila-varis halik olanların eşyalarına ahardan müdâhale olunmayub acem vaktinde Revân hanlarına senede üçer yüz ellişer kuruş virüb bundan ziyade bir akçe ve bir habbe viregelmedükünden başka bu def’a Revân kal‘ası fethinde asakir-i nusret-esere hıdmet idüb sadakat ve istikâmet ile hizmetleri teyakkun itmekle hilâf-ı şer’ ve kanun rencide olunmamak üzere emr-i şerîf ricâsında oldukların Mevlânâ Revân kadısı arz itmeğın acem vaktinde senede Revân hanlarına viregeldikleri üç yüz elli kuruşu beher sene Revân hazinesine edâ itmeleri şartıyla mu‘âfiyetlerine berât olunub bunun hilâfına rencide ve te‘addî olmamaları için divân-ı hümâyûn tarafından emr-i şerîf tahrîr iftihârü’l-ümerâ ve’l-ekâbir başdefterdâr olan el-Hac İbrahim dâme ulüvvühu i’lâm itmekle mücebine vech-i meşrûh üzere mu‘âfiyetleri defter-i cedîde kayd olundu.”

kaydı düşülmüştür. Bu kayıttan gerek Akkoyunlu Uzun Hasan Bey²⁹ ve Safevîler ve gerekse Osmanlıların, Ermeniler için pek mukaddes olan bu kiliseyle ilgili uygulamalarını anlamak mümkündür. Bu kayda göre; Üç Kilise Köyü’nde iki sığırla çekilen sabanla (kotan) sürülen topraklarda kilise mensuplarına vakf olan 1.500 somar³⁰ (18.000 kile) buğday istiyab eden tarlalarını ziraat ederler. Bu araziler vakıf olup, tarla ve bağlardan ‘öşür ve resim vermezler. Üç Kilise’nin yanı sıra, Öşgân ve Masdıra köyleri arazisi de vakıftır. Bunun için köylerin halkı elde ettikleri hububattan aşar-ı şer’iyye ve resimleri mirî canibe, yani devlete verdikten sonra, geriye kalan hâsılın on ikide birini ‘öşür olarak öderler. Eçmiyazın’e bağlı dört adet kilisede de aynı usul uygulanır. Tarım yaptıkları arazilerinden elde ettikleri mahsulâtı gelip-geçene (yolculara) ve kiliselerde yaşayan rahiplere ve karabaşlara harcanır. Kilisenin sahip olduğu 500 baş koyun dahi vakıftır ve bu hayvanlardan resim alınmayacaktır. Üç Kilise’de oturanlardan çalışmaya kudreti olanlardan başka, sanatı olmayıp fakir olan rahip ve karabaşlardan da cizye, ispençe ve diğer vergiler alınmayacaktır. Sahip oldukları iki bezirhâne, iki dink (değirmen) ve bağlardan ‘öşür ve rüsûm alınmayacaktır. Kiliselerde mirasçısız olanların eşyalarına eskiden beri müdahale olunmamıştır. Safevîler zamanında Revan Hanına senede 350 kuruş ödeme yapıp, bundan fazla bir akçe veya hububat vermediklerinden başka Revan Kalesi’nin zaptı sırasında hizmet etmişlerdir. Bunun için şer’î hukuka ve kanuna aykırı davranıp rencide olunmaması için Revân kadısı emr-i şerîf gönderilmesi ricasında bulunmuştur. Safevîler zamanında Revan Hanına verdikleri senelik 350 kuruşu her sene Revan

29 John E. Woods (*Akkoyunlular, Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, Çev. S. Özbudun-Ek; N. Sakaoğlu, İstanbul 1993, s. 215), Uzun Hasan’ın Üç Kilise Ermeni rubbanını çeşitli vergilerden bağışlayan 880 (1475) tarihli bir belgesinden bahsetmektedir.

30 Somar: Erzurum ve Revan havalisinde kullanılan 12 kilelik ölçüdür.

hazinesine (defterdarlığına) vermeleri şartıyla, mu'âfiyetlerine berat verilip, bunun hilafına davranılmaması için Divan-ı Hümayun'dan Başdefterdar İbrahim Efendi'ye emr-i şerif yazılmıştır. Bunun üzerine mu'âfiyetleri deftere kaydolunmuştur.

Üç Kilise vakfının gelirlerini; 390 hane, 126 bekâr ve 6 biveden (dul kadın) alınan 13.086 akçe ispençe, 1.200 akçe dönüm resmi, 60.000 akçe buğday, 36.000 akçe arpa, 4.000 akçe erzen, 10.000 akçe zeğrek, 6.000 akçe mercimek, 6.540 akçe nohut, 43.500 akçe pamuk, 1.000 akçe bostan 'öşrü, 10.000 akçe bağ 'öşrü, 500 akçe meyve 'öşrü, 3.000 akçe 'âdet-i ağnâm, 300 akçe ağıl resmi, 2.400 akçe boyahâne geliri, 660 akçe değirmen resmi, 120 akçe yonca 'öşrü, 174 akçe keten bahası, 90 akçe arus resmi, 100 akçe tapu-yı zemin, 120 akçe hariceyn resmi, 211 akçe hurdekâne mahsulü, 12.321 akçe bâdihevâ türü vergiler oluşturmaktadır. Vakfin toplam yıllık geliri 211.222 akçedir. Bu gelirin gider kalemlerini, gelip-geçen yolculara ve kiliselerdeki rahip ve karabaşlara yapılan harcamalar oluşturmaktadır.³¹

Deftere göre Türk ahalinin büyük kısmının terk ettiği Dereçiçek, Abaran, Karni, Sederek, Vadi ve Sürmeli köy/kasaba hüviyetini taşıyordu. Bu köy/kasabalardan Dereçiçek'te 29 hane (yaklaşık 145 kişi) Ermeni³², Abaran'da 65 hane (yaklaşık 325 kişi) Ermeni, 2 hane (yaklaşık 10 kişi) Türk,³³ Karni'de 32 hane, 1 bekâr (yaklaşık 161 kişi) Ermeni, Sederek'te 86 hane, 3 bekâr (yaklaşık 433 kişi) Türk, Vadi'de 36 hane, 2 bekâr (yaklaşık 182 kişi) Türk, 20 hane, 3 bekâr (yaklaşık 103 kişi) Ermeni, Sürmeli'de 36 hane, 5 bekâr (yaklaşık 185 kişi) Ermeni hayat sürmekteydi.³⁴

Deftere göre Revan Eyaleti'nin toplam vergi nüfusu, yaklaşık 111.200 kişidir. Yukarıda bahsedilen göçlere rağmen, Türk nüfusun oranı %53, Ermeni ve Çingene oranı birlikte %47 olduğu görülmektedir (Tablo. 7-8).

c) 1728 Tarihli Erdebil Livası Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 902)

Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın Ağustos 1725'den az sonra ele geçirdiği³⁵ Erdebil'in mufassal defteridir. Defterde yer alan bir derbent kaydında 11 Ocak

31 BA, TD 901, s. 150-158.

32 Dereçiçek üç mahalleye ayrılmıştı. Bunlardan Ermenilerin yaşadığı mahalle nüfusu kaydedilmiş, Timur Beg ve Hallaçlı mahallerindeki Türk nüfus kaydedilmemiştir (BA, TD 901, s. 224)

33 Evliya Çelebi (*Seyahâtname*, Dersaadet İkdâm Matbaası, İstanbul 1314, c. 2, s. 337) 1057 (1647) tarihinde ziyaret ettiği Abaran'ın 500 haneli bir köy olduğunu yazar.

34 BA, TD 901, s. 244, 338, 450, 478.

35 *Târih-i İsmail Asım (Küçük Çelebi-zâde) Efendi*, İstanbul 1282, s. 332.

1728 (28 Ca 1140) tarihi itibarıyla tahririn devam ettiği anlaşılmaktadır.³⁶ Defterde Erdebil şehir merkezi, Erdebil Kazası'na bağlı Erdebil ve Serab nahiyeleri, Germ-rûd Kazası'na bağlı Miyane, Pervane, Kendüvan ve Kerem nahiyeleri, Heşt-rûd Kazası'na bağlı Heşt-rûd ve Tabtab nahiyelerine ait nüfus ve vergi kaydedilmiştir.³⁷

Deftere göre Erdebil şehri; Tabar, Niyardebir, Gerzeküçe, Gumbalan ve Dervaze olmak üzere 5 mahalleden oluşuyordu. Tabar'da 293 hane, Niyardebir'de 1.061 hane, Gerzeküçe'de 293 hane, Gumbalan'da 423 hane ve Dervaze'de 789 hane olmak üzere toplam 2.859 Türk ailesi yaşamaktaydı. Ayrıca Türk komşularıyla birlikte yaşayan Gerzeküçe'de 11 hane, Dervaze'de 35 hane, Gumbalan'da 7 hane olmak üzere toplam 53 Ermeni aile şehrin sakiniydi. Bu Ermeniler 1.325 akçe ispençe vergisi ödemekle mükellef tutulmuştu.

Deftere göre şehirde yaklaşık 14.560 kişi yaşamaktadır. Bu nüfusun %98,1'ini Türkler, %1,9'u Ermeniler oluşturmaktadır.

Kır kesiminde ise, Serab'ın Balakkoşucu Köyü'nde 45 hane ve Pervane'nin Çeşme/ Üzümcü Köyü'nde 42 hane Ermeni vardı.³⁸ Sancak genelinde Ermeni nüfusu tahminen 700 kişiydi. Sancak genelindeki Türk nüfusu ise 11.959 hane, 1.968 bekâr olmak üzere tahminen 61.763 kişidir (Bkz. Tablo. 9-10).

d) 1727 Tarihli Gence-Karabağ Eyaleti Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 903)

Erzurum Valisi Hacı Mustafa Paşa tarafından 4 Eylül 1725'de ele geçirilen³⁹ Gence'nin mufassal defteridir. Defterde Gence Livası'na bağlı; Gencebasan, Şemkirbasan, Kürekbasan, Şüturbasan, Taliş, Kilistan, Yavlakbasan (Yavlak Karamanlu), Dankı nahiyeleri, Halhane Livası'na bağlı; Halhane, Hasansuyu, Tavus, Ahıncı, Esrek, Karakaya, Türkenler ve Zegem-i Ulya ve Zegem-i Süflâ nahiyeleri, Berda Livası'na bağlı; İncerud, Sir, Bayad, Haçın Sığnak, Celaberd, Kınak, Verende Sığnak, Dizak, Köçez, Zaris ve Keştesaf nahiyeleri, Arasbar Livası'na bağlı; Arasbar ve Hekri nahiyeleri, Bergûşad Livası'na bağlı; Bergûşad ve Çölender nahiyeleri, Lori Livası'na bağlı; Güney ve kuzey olmak üzere iki idari bölgeye ait kayıtlar bulunmaktadır.⁴⁰

36 BA, TD 902, s. 296.

37 BA, TD 902, s. 2, 128, 224, 263, 290, 305, 314, 395.

38 BA, TD 902, s.6-40; 172, 288.

39 Çelebi-zâde, s. 294; Tofiq Mustafazade, *XVIII Yüzcillik-XIX Yüzcilliyin Evvelerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasibetleri*, Bakı 2002, s. 72. Bazı eserlerde de şehrin İbrahim Paşa tarafından ele geçirildiği belirtilmektedir (Bkz. F. Aliyev, "Gence XVIII. Asrda", *Gence Tarihi Öcerk*, Bakı 1994, s. 35).

40 BA, TD 903, s. 1-3.

XVII. yüzyılın ortalarında şehri ziyaret eden Evliya Çelebi şehirde, 6 bin ev olduğunu söylemektedir.⁴¹ Bu da şehirde tahminen 30.000 kişi yaşadığını gösterir. Lakin, Osmanlıların XVIII. asır başındaki fetih girişimi, Gence nüfusunun dağılmasına ve göçüne sebebiyet vermiştir. Osmanlı fethinin hemen öncesinde Gence’de yaşayan Kızılbaş Türklerin bir kısmı *terk-i vatan* ederek başka bölgelere göç etmiş, bir kısmı da civardaki köylere yerleşmiştir. Bunun için defterde “*mahallât-ı nefis-i Gence zîrde mezkûr olan mahallât ahâlisi hîn-i fetihde şehirden ihrâc olunduklarında kimisi terk-i diyâr idüb ve kimisi dahi civarda olan karyelerde mutavattın olmalarıyla ehl-i sûk gündüzlerde Gence’ye geliüb gecelerde yine karyelerine gittüklerinden isimleri Gence mahallâtına kayd olunmadı*” kaydı düşülmüştür. Bu kayda istinaden defterde şehrin nüfusu kaydedilmemiştir.⁴² Şehrin ıssızlığını gidermek için yakındaki Kilise Köy ve Yeni Köy, sunî olarak şehrin mahalleleri yapılmıştır. Kilise Köy ile Yeni Köy’ü çevreleyen veya Aras Nehri boyunca sağlı sollu dizilen köyler Türk nüfusu barındırıyordu. Bu meyanda Kilise Köy’de 8 hane, Çögen’de 32 hane, Molla Celil’de 6 hane, Ziyadlu’da 54 hane, Karlı Ziyadlu’da 16 hane, Süleymanlı Hacılı’da 21 hane, Sair Ziyadlu’da 56 hane, Emir Salih’de 10 hane, Hanlıklar’da 45 hane, Kızıl Hacılı’da 44 hane, Kadılı’da 14 hane, Ocaklı’da 15 hane olmak üzere toplam 244 hane Türk (yaklaşık 1.220 kişi) meskûndü.⁴³ Buna karşılık Kilise Köy ile Yeni Köy mahalleleri Ermenilerin yaşadığı yerlerdi. Kilise Köy’de 564 nefer Ermeni (yaklaşık 2.820 kişi) nüfus yaşamaktaydı. Bunlardan 100 neferi kilise avenesi, 464 neferi de şehir halkındandı.⁴⁴ Şehir nezdindeki Şah I. Abbas’ın emri üzerine Şahseven, Şerefhanlı ve Kuru Kobu mahalleri arasındaki araziye getirilip yerleştirilmiş⁴⁵ ve adına Yeni köy denilen mahallede 116 nefer Ermeni (yaklaşık 580 kişi) hayat sürüyordu.⁴⁶ Kilise Köy halkı yaptıkları ziraat ve diğer ekonomik faaliyetler (arpa, buğday, erzen, bağ mahsulleri, meyve ve 32 adet değirmen) karşılığında 60.000 akçe, Yeni Köy ahalisi 30.000 akçe (171 bağ tasarruf etmekte olup, bağ başına 24 akçe, toplamda 4.104 akçe vergi öderlerdi) vergi ödemekle mükellefti. Kilise Köy halkından ispençe vergisi alınmazken, Yeni Köy halkından 11.920 akçe alınmıştır.

Defterde şehir yerleşmesi olarak kaydedilen yerlerden biri de Berda’dır. Berda Kasabası Şeyhoğlu, Abbas Kulı Han, Rıza Kulı Beg, Koca Beg, Ebu el-Kasım

41 Evliya Çelebi, c. 2, s. 286.

42 BA, TD 903, s. 16.

43 BA, TD 903, s. 18-36.

44 Nitekim defterde “*Karye-i mezbûr re’ayalarının ekseri Gence sükundan ehl-i tüccar ve bağbân taifesinden olub ...*” kaydı düşülmüştür (BA, TD 903, s. 25).

45 Faruk Muhtaroglu, “Tarihin Gence Hafızası I”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (İstanbul 1997), sayı: 112, s. 99-100.

46 BA, TD 903, s. 25-26.

Zerkû ve Ali Rıza veled-i Ördek isimli 6 mahalleden oluşmaktaydı. Kasabada 482 hane (yaklaşık 2.410 kişi) Türk yaşamaktaydı.⁴⁷ Diğer bir kasaba yerleşmesi olan Halhane'nin nüfusunun tamamı Türk olup (153 hane), her iki yerleşmede de Ermeni bulunmamaktadır.

Gence Eyaleti'nde Türk halkı şehir ve kasaba merkezlerinden göç ederken, yerli Ermeniler yerlerinde kalmışlardır. Bu nedenle, tahrir defterlerinde pek çok Türk köyü boş gözükürken, Ermeni köyleri meskûn görülmektedir. Özellikle Ermeni isyancılarının üsleri olan "Sığınak"⁴⁸ denilen mevkiilerden Haçın, Celaber, Verende, Dizak ve Zegem gibi nahiyelerinde Ermeni nüfusa rastlanmaktadır.

Gence Eyaleti'nde Türk halkı şehir ve kasaba merkezlerinden göç ederken, yerli Ermeniler yerlerinde kalmışlardır. Bu nedenle, tahrir defterlerinde pek çok Türk köyü boş gözükürken, Ermeni köyleri meskûn görülmektedir.

e) 1728 Tarihli Tebriz Eyaleti Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 904)

Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın 28 Temmuz 1725'de ele geçirdiği⁴⁹ Tebriz'in mufassal defterinin birinci cildidir. Defter Kasım 1728 tarihlidir.⁵⁰ Defterde, Tebriz şehri, Serd-Sahra, Hitay, Şahâ, Vidhir, Rûdgât, Dih-hûvarkân, Dizac-rûd ve Mihran-rûd nahiyelerine ait kayıtlar bulunmaktadır.⁵¹

Osmanlı-Safevî muharebelerinin sahasında yer alan Tebriz, 1514'den itibaren nüfus kaybetmeye başlamıştır. Yavuz Sultan Selim'in bir kısım Tebrizli sanatkârı İstanbul'a göç ettirmesi, ardından 1585 fethi sırasında şehir sanatkârlarından bir kısmının Kazvin'e gidişi, 1611'de Şah I. Abbas'ın

47 BA, TD 903, s. 299-305.

48 Bir Ermeni kaynağı, 1729 yılında Ruslara katılmak üzere 60.000 Ermeni'nin "sığınak" denilen bölgelerde toplanarak, Çar Petro'nun bölgeye gelmesini beklediğini yazar (*Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s. 48-49). Ancak tahrir defteri kayıtları ile mukayese edildiğinde bu rakamın çok abartılı olduğu anlaşılmaktadır.

49 BA, MD 132, s. 75, Tarih: Evail-i Ra 1137/ Aralık 1724; Çelebi-zâde, s. 276-284; *Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s. 65-66. İ.Hakkı Uzuncharşılı, "XVIII. Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri", *Türkler*, (Ankara 2002), c.12, s. 514; A.Z.Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA*, c.2, s. 113-114; *Arşiv Belgeleri-I*, s. 35; İ. Hami Danişmend (*İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, c.4, s. 15) kronolojisinde Tebriz'in zabtı 3 Ağustos 1725 olarak verilmektedir.

50 BA, MD 135, s. 164, Tarih: Evail-i Ra 1141/Ekim 1728. Tebriz valisi Mustafa Paşa ve muharrir Halil'e gönderilen bu hükümdede, tahririn bu tarihte bitmek üzere olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan BA, TD 904, s. 59'da gurre-i Recep 1140/Şubat 1728 tarihi geçmektedir.

51 BA, TD 904, s. 101, 161, 181, 191, 223, 249, 315, 350. Tebriz'in ikinci cildinde; Uçan, 'Abbas, Hanem-rûd, Alan-beragûş, Bedûstân, Mevazi'cân, Ardanak/Arvanak, Merend, Zenûz ve Tasuç nahiyeleri kayıtlıdır (BA, TD 908, s. 2, 34, 72, 86, 114, 154, 230, 262, 282).

İsfahan'a sürgünü nüfus hareketliliğine yol açmıştır.⁵² Hele bir de fetih harekâtları sırasında öldürülmekten korkan pek çok Kızılbaş Türk'ün şehir ve köylerini terk ederek, başka yerlere göç etmesi bu hareketliliği iyice artırmıştır.⁵³ Osmanlıların 1725 fethi öncesi de Kızılbaş Türklerden bazıları şehri ve köylerini terk etmiştir. Hatta Beylerbeyi Hekimoğlu Ali Paşa'nın adamlarından bazıınınun liyakatsiz idaresi sebebiyle, şehirden göç edenler dahi olmuştur. Osmanlı yönetiminin ısrarlı çabalarıyla şehirden göç edenlerin bir kısmı geri dönmüştür.⁵⁴ 1721 ve 1727 depremin de bir kısım insanlar ölmüş, bir kısmı perişan vaziyette şehirden ayrılmıştır.⁵⁵ Buna mukabil, Revan ve Gence'de olduğu gibi Tebriz'de yaşayan Ermeni ve Yahudiler yerlerinde kalmışlardır.⁵⁶ Bu durum bölgenin Türk kimliğini ve etnik-demografik yapısını az da olsa etkilemiştir. Zaten Osmanlı hükümeti göç eden Türklerin geri dönmelerini ve üretim yapmasını istiyordu. Bununla birlikte şehirden göç ederek başka bölgelere gidenlerden üretim yapanların geri getirilmesinde çok ısrarcı olmuyordu. Nitekim Tebriz muhafızı Cafer Paşa'ya gönderilen bir hükümden anlaşıldığına göre, Tebriz'in fethinden az önce, şehir halkından yaklaşık bin hane kadarı şehrin yakınındaki Hüsrevşah gibi kasaba ve köylere göç etmiştir. Yeni yerleşmelerinde ziraî üretim yapan halk, asker için gereken zahireyi tedarik etmesi mümkün olduğundan, onların geri dönmeyerek yeni yerlerinde kalmalarına izin verilmesi emredilmiştir.⁵⁷

Tahrir defterinde, şehir halkının bir kısmının perakende olarak (*reâyâ-yı perakende-i mahalle*) kaydedilmesi ilgi çekici bir noktadır. Perakende olanların isimleri üzerine hangi sokak veya köyden perakende oldukları yazılmıştır. Perakende kaydedilen reaya, Osmanlı saldırıları sırasında şehirden kaçıp, daha sonra geri dönmelerine rağmen evleri harap olduğundan evlerinin bulunduğu

52 Celâl-zâde, s. 591; Seyidağa Onullahi, *XIII-XVII. Asrlarda Tebriz Şehrinin Tarihi*, Bakı 1982, s. 128, 148. Tebriz'in çeşitli mesleklerdeki maharetli ustaları, burayı ele geçiren hükümdarların dikkatini çekmiştir. Bu hükümdarlar, Tebrizli ustaları kendi başkentlerine göç ettirerek, kaliteli iş gücü elde etmek istemişlerdir. Mesela; Semerkand'ı kurmayı planladığı Cihan İmparatorluğu'nun ve dünyanın en güzel, en kalabalık ve abidevî şehri yapmayı düşünen Timur, dünyaca meşhur Tebriz esnaf ve sanatkarının bir kısmını Semerkand'a göç ettirmiştir (Şerafe'd-din Ali Yezdi, *Zafer-nâme-i Emir Timur, (Tercüme-i Zafer-nâme)*, Yay. Tanju Oral, İstanbul 1991, (Marmara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi), s.96)

53 Tebriz beylerbeyine gönderilen bir hükümde; şehrin fethi esnasında etrafa dağılan halkın, iyi muamele ile teşvik edilerek yerlerine geri dönmelerinin sağlanması ve şehirde asayiş kurularak sükûn içerisinde yaşamalarının temini emredilmiştir (BA, MD 71, s. 129, Tarih: 4 R 1002/28 Kasım 1593).

54 Nitekim Evâhir-i Şevval 1140 (1-8 Haziran 1728) tarihli bir hükümde; "*Hâlâ Tebriz Eyâleti'ne mutasarrif olan vezir Yusuf Paşa'ya hüküm ki, ... sâbıkâ Tebriz muhafızı olan Abdullah Paşa ve sâniyen Ali Paşa lâzime-i uhde-i ihtimamları olan umûrda rehavetleriünden nâşi böyle fethi cedid olan memleketin ... hüsn-i nizâm-ı memlekete ihtimam emeyip ba'zı etbalarına ihale ve i'timat ve anlar dahî ... tama'-ı hâm ile re'âya ve berâyaya zulüm ...*" (BA, MD 135, s. 63) denilmektedir.

55 Onullahi, *Tebriz Şeheri*, s. 160.

56 Tahrir defterlerinde "*hali an er-reâyâ*" tabirine sık rastlanması halkın topraklarını terk edip pek geri dönmediklerini göstermektedir.

57 BA, MD 61, hnr. 289, s. 117, Tarih:2 M 995/13 Aralık 1586.

asıl mahalle/sokaklarının haricinde kalmak mecburiyetinde kalanlar veya şehir içindeki sirkülasyon sırasında yer değiştirmek zorunda olanlardır.⁵⁸ Bu yüzden muharrir tahrir defterine perakende olmuş kişileri, evlerinin bulunduğu asıl mahallesine göre kaydetmiş ve isimlerinin üzerine hangi küçe veya karyeden perakende olduklarını “*der küçe*” veya “*der karye*” imlasıyla belirtmiştir. Mesela; “*Hacı Ağababa veled-i Hasan Ali, der küçe-i imaret*” gibi.

Tebriz şehrinde Türk, Ermeni ve Yahudi olmak üzere 6.360 hane yaşamaktaydı. Bu nüfusun 5.696 hanesini Türkler, 610 hanesini Ermeniler, 54 hanesini Yahudiler oluşturmaktaydı. Şehrin yaklaşık nüfusu 31.800 kişidir. Bunun 28.480 kişisi Türk, 3.050 kişisi Ermeni ve 270 kişisi Yahudi’dir. Ermenilerin bir kısmı Dervaze-i Serd, bir kısmı Miyar-miyar mahallelerinde yaşamaktadır. Hangi mahallede kaç kişi yaşadığı defterde belirtilmemiştir. Şehir nüfusunun %89,5’ini Türkler, %9,5’ini Ermeniler, %0,8’ini Yahudiler oluşturmaktadır (Tablo. 11).

Tebriz Eyaleti dâhilinde yaşayan tüm Ermenilerin nüfusu da 714 hane, yani yaklaşık 3.570 kişidir. Bunlar da Dih-hûvarkân, Dizec-rûd, Mihran-rûd ve Abbas nahiyelerinde yaşamakta ve 2.650 akçe ispençe ödemekteydi. Eyalet genelinde yaşayan Türk nüfusu ise 25.182 hane ve 4.382 bekâr olmak üzere tahminen 130.292 kişidir. Bu Türkler 7.799.844 akçe vergi ödemekle mükellefti.

Tebriz Eyaleti’nde Ermeni nüfusa tesadüf edilen bir şehir de Dih-hûvarkân’dır. Deftere göre Dih-hûvarkân şehri, Ta’talı, Küçe-i Abdulfettah ve Haydarhane isimli üç mahalleye ayrılmıştı. Bunlardan, Küçe-i Abdulfettah mahallesine Kadı, Atalulu, Sukend, Hüseyin, Pirlı, Beraber, Haluvacı sokakları, Haydarhane mahallesine Köşk, Yalıç, Kara Debsere, Sinuvar, Nahırlu/Bağdatlu, Dogızana/Mahalle, Kûrdân ve Rumîyân sokakları bağlıydı. Şehrin nüfusuna gelince; Ta’talı’da 54 hane, Küçe-i Abdulfettah’ta 48 hane, Abdulfettah Mahallesi’ne bağlı sokaklardan Kadı’da 34 hane, Atalulu’da 59 hane, Sukend’te 101 hane, Hüseyin’de 75 hane, Pirlı’de 64 hane, Beraber’de 95 hane, Haluvacı’da 71 hane, Haydarhane Mahallesi’ne bağlı Köşk’te 63 hane, Yalıç’ta 53 hane, Kara Debsere’de 50 hane, Sinuvar’da 101 hane, Nahırlu/Bağdatlu’da 61 hane, Dogızana/Mahalle’de 65 hane, Kûrdân’da 65 hane ve Rumîyân’da 85 hane olmak üzere toplam 1.182 hane (tahminen 5.910 kişi) Türk yaşıyordu. Ayrıca şehirde 37 hane (185 kişi) Ermeni hayat sürüyordu.⁵⁹

58 Nitekim, İskender Beg Türkmân (*Târih-i Âlam-ı Ârâ-yı Abbâsî*, Tahran 1334-1335, c.I, s. 342, 369), 1586-1603 yılları arasında etrafa dağılmış halkın geri döndüğünü, ancak, evlerin yıkık, yaşamaya müsait olmadığını yazmaktadır.

59 BA, TD 904, s. 250-266.

Dizec-rûd Nahiyesi'nin Suma Köyü'nde 9 hane (yaklaşık 45 kişi), Mihran-rûd Nahiyesi'nin Karayazı Köyü'nde de 34 hane, 1 bekâr olmak üzere tahminen 171 kişilik bir Ermeni nüfusa tesadüf edilmektedir (Tablo. 12). Bunlar arpa, buğday, zeğrek, bostan mahsulleri, çavdar, çeltik, keten, yonca ve pamuk ziraatı yapmaktaydılar. Ayrıca arıcılık ve hayvancılık faaliyetleri yürütmekteydiler. Bu ekonomik faaliyetleri karşılığında da Suma'dakiler 4.130 akçe, Karayazı'dakiler 16.000 akçe vergi ödemekle mükellef tutulmuşlardı.⁶⁰

f) 1727 Tarihli Nahçıvan Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 905)

Revan seraskeri Arifi Ahmed Paşa'nın gönderdiği Bayezid Beyi Mahmud Paşa ve Eleşkird Beyi Halil Bey kuvvetlerinin Nisan 1723'den biraz önce ele geçirdiği⁶¹ Nahçıvan'ın mufassal defteridir. Defterin başındaki kayda göre, 9 Muharrem 1140 (27 Ağustos 1727) tarihinden önce tamamlanan tahrir sonucu tutulmuştur. Defterde Nahçıvan şehri ve merkez nahiyesi ile bu livaya bağlı Alınca, Sair Mevazi, Dere Şahbuz, Mülk-i Arslan, Mevazi Hatun, Karabağ, Kışlagan, Dereşam, Azadciran, Ordubâd, Şerlut, Dere Nörgüt, Sisyan ve Dere Alakes nahiyeleri kaydedilmiştir.

Deftere göre Nahçıvan şehri, Yukarı (Bâlâ) ve Aşağı olmak üzere iki mahalleye ayrılmıştır. Yukarı Mahalle denilen yer şimdiki Nahçıvan'ın kuzeyi, Aşağı Mahalle Aras Nehri'ne doğru olan güneyi olmalıdır. Şehirde yaklaşık 3.793 kişi yaşamaktaydı. Şehrin Yukarı Mahallesi'nde 322 hane, 73 bekâr, Aşağı Mahallesi'nde ise 307 hane, 90 bekâr Türk vergi nüfusu yaşamaktaydı. Ayrıca 6 imam-hatip, 3 müezzin, 2 ferraş, 1 müteveli, 1 cabi, 1 bevvab, 2 kâtip ve 3 kethüda olmak üzere 19 hane vergiden muaf nüfus vardı. Şehirdeki Türk nüfusu 648 hane, 163 bekâr olmak üzere tahminen 3.403 kişidir. Aşağı Mahalle'de de 78 hane (tahminen 390 kişi) Ermeni bulunuyordu.⁶² Buna göre şehir sakinlerinin %89,8'i Türk, %10,2'si Ermenidir (Tablo. 13). Defterde Nahçıvan şehrinde yaşayan Ermeniler için 1.736 akçe ispençe yazılmıştır. Ancak, imparatorlukta ispençe resmi hane başına 25 akçe olmasına karşılık, Nahçıvan şehrinde hane başına 22,5 akçe olarak alındığı tespit edilmiştir. Zira şehirde bu tarihte 77 hane, 1 toplam Ermeni kaydedilmiştir. Deftere kayıtlı vergi miktarı, toplam hariç vergi nüfusuna bölündüğünde 22,5 akçe çıkmaktadır. Vergi birim miktarında yapılan iki buçuk akçelik indirimin sebebi tespit edilememiş olmakla birlikte, istimâlet siyasetinin bir tezahürü olabilir.

60 BA, TD 904, s. 341-342, 380.

61 Çelebi-zâde, s. 211.

62 BA, TD 905, s. 10-22.

Defterde şehir yerleşmesi türünden bir yerleşme de Ordubâd Kasabası'dır. Defterde kasabanın Anberaş, Menges, Suşehri ve Esirike adlı 4 mahallesinin ismi kaydedilmiş, tamamıyla Türklerin meskûn olduğu bir mahallenin ismi yazılmamıştır. Kasabada yaşayan 364 hane, 225 bekârın tamamı Türk olup, bunların tahmini nüfusu 2.045 kişidir.⁶³ Kasabanın nezdindeki Mukri Köyü'nün merkezinde 79 hane, Vusta Mahallesi'nde 177 hane ve Adnî Mahallesi'nde 50 hane, Yenice Köyü'nde 23 hane olmak üzere 329 hane Ermeni ikamet ediyordu. Bunların tahmini nüfusu 1.645 kişidir (Tablo. 14). Bu Ermeniler 8.225 akçe ispençe ödemekle mükellfti.⁶⁴

Alınca'ya bağlı Kazancı Köyü'nde Ermenilere ait bir kilise bulunmaktaydı. Bu kilisede görev yapan Mıgırdıç, Ohan, Melankus, Aleksan, Birus, Masrik ve Dönüs adlı 8 papaz tasarruflarındaki topraklarda ziraat yapmaktaydı. Tarımsal üretimden elde ettikleri gelirin haracını (*öşr-i şer'iyye*) sahib-i arza vermekle mükellef tutulmuşlardır.⁶⁵

Ermeniler için önemli dinî mekânlardan biri de Mülk-i Arslanlı Nahiyesi'nin Çehre Köyü'ndeki Ezmiyan Kilise ve Manastırı'dır.⁶⁶ Bu kilise-manastırın bulunduğu Çehre Köyü'nde 116 hane Türk ile beraber kilisede 4 keşiş, manastırda 1 keşiş, 4 papaz olmak üzere 9 din adamı, 60 hane reaya, 76 hane vank taifesi, 123 hane kilise reyası olmak üzere toplam 259 hane (tahminen 1.295 kişi) Ermeni yaşamaktaydı. Bunlar 6.700 akçe ispençe ödemekle mükellefti. Manastırdaki din adamlarından beşi, bağ ve bahçe ziraatı ile değirmencilik yapmaktaydı. Bu yaptıkları iş karşılığında defterdeki "*mezbûr bağlar ve bağçe ve asiyablar manastır-ı mezbûrun papası yedindedir kanûn üzere öşür ve resmin virdükten sonra bakî mahsûllatıyla huddamı infâk idegelmekle ber-karar-ı sabık kayd olundu*" kaydına göre, elde ettikleri mahsulden haraç ve rüsum ödemekle mükellef tutulmuşlardır.⁶⁷

1590 yılı tahrir defterinde önemli bir Ermeni yerleşim merkezi olarak kaydedilen Culha (Culfa), Cıgala-zâde Sinan Paşa'nın 1604 İran seferi sırasında Şah I. Abbas tarafından boşaltılıp halkı İsfahan'a göç ettirildiğinden bu defterde 39 haneli (yaklaşık 195 kişi) küçük bir köy olarak kaydedilmiştir. Köyde yaşayan Ermeniler 8.055 akçe vergi ödemekle mükellef tutulmuşlardır.⁶⁸

63 Kasabada 2 imam, 2 hatip, 1 müezzîn, 2 ferrâş, 2 kayyum, 2 mütevellî, 1 müderris ve 1 bevâb olmak üzere 13 hane muaf nüfus yaşamaktaydı.

64 BA, TD 905, s. 208-228.

65 Nitekim defterde "*mezbûrlar öşür-i şer'iyye ve rusûm-ı örfiyyelerin sahib-i arza virirler deyu deftere kayd olundu*" kaydı bulunmaktadır (BA, TD 905, s. 54-58)

66 BA, TD 905, s. 83-89

67 BA, TD 905, s. 88.

68 BA, TD 905, s. 162-163.

Defterde Nahçıvan Livası'nda 3.562 hane, 883 bekâr Türk, 5.481 hane Ermeni kaydedilmiştir. Buna göre Türklerin tahmini nüfusu 18.676 kişi, Ermenilerin nüfusu 27.405 kişi olmak üzere toplam 46.093 kişidir.⁶⁹ Bir başka deyişle nüfusun %40,6'sını Türkler, %59,4'ünü Ermeniler oluşturmaktadır. Yukarıda izah edildiği gibi aslında Türk nüfus oranı Ermenilerden fazladır. Ancak göçler bu nüfus dengesini bozduğundan Ermeni nüfus fazla görünmektedir.

g) 1727 Tarihli Hemedan Eyaleti Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 907)

Ahmed Paşa tarafından 23 Ağustos 1724'de ele geçirilen Hemedan'ın mufassal defterinin birinci cildidir. Defterde Hemedan şehri, Hemedan, Sîmin-rûd, Kûh-paye, Ferâvâr, Mamaşa-rûd, Aznârd, Serd-rûd, İsfendabâd, Mihribân, Malâyer, Atar-merc, Nihavend, Hersin, Hezel ve Toy nahiyelerine ait kayıtlar bulunmaktadır. Eyalet genelinde bu idarî birimlerden Nihavend, Hersin ve Toy'un şehir veya kasaba halinde birer merkezî yerleşmeleri bulunmaktaydı.

Deftere göre Hemedan şehri; Bün-i Bazar, Boy-ı Taban, Siyanat, Suffiyân (Sufiler), Kazzazân-ı Çeşm, Pire Hüseyin Hanî, Pir(e)-Kürk, Çeşm-i Halaçân, Kal'a, Kaslanç, Güvâr, Seyidân, Kâh-ı yar ve Şürşüre, Şaliyagân, Cellahân, Ba-mahalle ve Çobanân, Nazır Beg ve Güzer, Hacı, Pehlivan-inayet, Ahlî, Samzâde, Kaşga, Sebzevâr, Sengi-tıraşân, Gülpa, Gülenç, Derûdabâd, Künbed, Seyid-celanân, Hacı Hafız, Mezarân ve Kaşık-tıraşân, Kebabîyân, Salhane, Kenisâ (Kilise) isimli 38 mahalleye ayrılmıştı. Bu mahallelerden Bün-i Bazar'da 31 hane, Boy-ı Taban'da 61 hane, Siyanat'da 58 hane, Kazzazân-ı Çeşm'de 14 hane, Suffiyân'da 16 hane, Pir bin Hüseyin Hanî ve Pir(e)-Kürk'de 39 hane, Çeşm-i Halaçân'da 21 hane, Kal'a'da 30 hane, Kaslanç'da 35 hane, Güvâr'da 16 hane, Seyidân'da 60 hane, Kâh-ı yar ve Şürşüre'de 91 hane, Şaliyagân'da 38 hane, Cellahân'da 39 hane, Ba-mahalle ve Çobanân'da 16 hane, Nazır beg ve Güzer'da 38 hane, Hacı'da 50 hane, Pehlivan-inayet'de 17 hane, Ahlî'de 33 hane, Samzâde'de 18 hane, Kaşga'da 12 hane, Sebzevâr'da 27 hane, Sengi-tıraşân'da 11 hane, Gülpa'da 30 hane, Gülenç'de 38 hane, Derûdabâd'da 62 hane, Künbed'de 59 hane, Seyid-celanân'da 5 hane, Hacı Hafız'da 42 hane, Mezarân ve Kaşık-tıraşân'da 42 hane, Kebabîyân'da 30 hane Türk ile Salhane'de 62 hane, Suffiyân'da 10 hane, Kenisâ (Kilise)'de 132 hane Ermeni yaşıyordu. Buna göre şehir nüfusunun %76,2'si Türk, %14,5'i Ermeni, %9,3'ü Yahudi'dir (Tablo. 15). Esasında şehirde meskûn Ermeni nüfusu daha

⁶⁹ Bu nüfusa Sair Mevazi'de 2 kethüda ve 14 seyyid (Bu seyyidler Serav/Serab Köyü'nde yaşamaktaydı (BA, TD 905, s. 66), Dere Şahbuz'da 2 imam ve 1 kethüda, Mülk-i Arslan'da 5 imam ve 3 kethüda, Karabağ'da 3 imam ve 4 kethüda, Kışlağan'da 1 kethüda ve 1 a'mâ, Abaran'da 2 müselleme, Sisyan'da 1 kethüda, Dere Alakes'de 8 kethüda, Alınca'da 2 imam ve 8 kethüdan oluşan muaf nüfus dâhil değildir.

azdır. Artışın sebebi Osmanlı ordusunun Hemedan önlerine gelmesi üzerine civar köylerdeki Ermeni halkın topraklarından kaçarak şehre sığınmasıdır.⁷⁰

Şehirdeki Ermeniler, Sufiyân, Salhane ve Kilise mahallerinde, Yahudiler, Hüseyin Hanî ve Pir-kürk mahallerinde yaşıyorlardı. Kilise Mahallesi iç kale içerisindeydi ve Salhane Mahallesi'yle birlikte sadece Ermenilerce meskûndü. Sufiyân'da Ermeni ve Türkler birlikte yaşardı.⁷¹ Şehirde yaşayan gayrimüslimlerden hane başına 25 akçe ispençe vergisi istenmiştir. Bu meyanda Ermenilerden 5.175 akçe ispençe tahsil edilmiştir.

Eyaletteki şehir yerleşmelerinden olan Nihavend, Hersin ve Toy'da ise Ermeni yaşamamaktadır.⁷²

ğ) 1727 Tarihli Meraga ve Sovukbulak Livaları Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 909)

Abdullah Paşa'nın Tebriz yürüyüşü sırasında Meraga'nın Safevî Valisi Feridun Han'ın Kirmanşâhân seraskeri Hasan Paşa'nın daveti üzerine Osmanlılara matbu olmasıyla Mart 1724'de ele geçirilen⁷³ Meraga ve Sovukbulak livalarının mufassal defteridir. Defterde Meraga şehri ve bağlı nahiyelerden Benacû, Seracû, Bûkân, Kavdûl, Miyan-duvâb, Acrî, Leylân, Egertû ile Sovukbulak şehri ve bağlı nahiyelerden Şehr-i viran, Derbâz, Yıl-timûr, Kelâs, Mir-abâd, Terkeş, Betyûş, Alân, Tûrcan, Ahtacî, Suldus, Lâcân, Kıbçak (tâbi'-i Suldus) kayıtlıdır.⁷⁴

Meragâ'nın merkez nahiyesi Benacû, Sovukbulak'ın merkez nahiyesi Şehr-i Viran adlarını taşıyordu. Bûkân (Bûkân Köyü), Leylân (Leylân Köyü), Egertû (Emirkenti Köyü), Terkeş (Terkeş Köyü), Bitûş (Bektûş Köyü), Tûrcan (Tûrcan Köyü) ve Kıbçak (Kıbçak Köyü) nahiyelerinin köy veya kasaba niteliğinde yerleşim merkezleri bulunuyordu.

70 *Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s. 69-70.

71 BA, TD 907, s. 32-35.

72 Nihavend defterde kasaba olarak (*nefs-i kasaba-i Nihavend*) kaydedilmiş olup, Zir ve Bala olmak üzere iki mahalleden oluşmaktaydı. Kasabada 1045 hane, 425 bekâr Türk (yaklaşık 5650 kişi), 16 hane Yahudi (yaklaşık 80 kişi) yaşamaktaydı (BA, TD 907, s. 314-319). Bir diğer şehir yerleşmesi olan Hersin de Pay-ı Kal'a ve Mehmed Aziz Beg/Şirabî adlı iki mahalleye ayrılmıştır. Kasabada 192 hane, 132 bekâr Türk olmak üzere tahminen 1092 kişi yaşamaktaydı (BA, TD 907, s. 362-365). Toy Kasabası, Payın, Mescid-i Zerhan, Hangah, Mescid-i Payın, Yahudiyân, Mescid-i Bağvar, Mescid-i Desticird, Medrese, Pây-ı Caffar, Celamistan, Mihmanhane ve Kasaphane adlı 11 mahalleye ayrılmıştı. Halkının gayrimüslim olarak 32 hane (yaklaşık 160 kişi) Yahudi bulunmakta olup, diğer halkın tamamı Türk'tü (BA, TD 907, s. 396-406).

73 Çelebi-zâde, s. 123, 325-326.

74 BA, TD 909, s. 1.

Deftere göre Meraga şehri, Meydan, Serhane, Atabeg, Dervaze ve Ermeniler isimli 5 mahalleye ayrılmıştı. Meragâ halkının ekserisi Türk olup, bunlardan bir kısmı Mukaddem Türkmeni idi. Bunlar yerleşik hayata geçmek için şehre gelip yerleşmişlerdi. Türklerden başka şehirde Ermeni ve Yahudiler de yaşamaktaydı. Türkler ve gayrimüslimler farklı mahallelerde oturmaktaydı. Türkler, Meydan, Serhane, Atabeg ve Dervaze mahallelerinde, Ermeni ve Yahudiler de Ermeni mahallesinde Türklerden ayrı bir hayat sürmekteydiler. Şehrin mahallerinden; Meydan'da 325 hane, Serhane'de 373 hane, Atabeg'de 460 hane, Dervaze'de 395 hane Türk, Ermeniler Mahallesi'nde 65 hane Ermeni, 63 hane Yahudi yaşıyordu.⁷⁵ Deftere göre, şehrin yaklaşık nüfusu 8.405 kişidir. Bu nüfusun, %92,5'i Türk, %3,8'i Ermeni, %3,7'si Yahudi'dir (Tablo. 16). Ermeniler hane başı 25 akçe olmak üzere toplamda 1.625 akçe ispençe ödemekle mükellef tutulmuşlardır.

Bölgedeki diğer şehir yerleşmelerinde Ermeni nüfusa rastlanmaktadır.⁷⁶

h) 1728 Tarihli Urmîye (Urumî) ve Halhal Livaları Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 910)

Safevîler zamanında Urmîye'yi ocaklık olarak yöneten Afşar boyunun Kasımlı kolundan Mehmed Han'ın Köprülü-zâde Abdullah Paşa'ya bölgeyi kendisine verilmek şartıyla teslim etmesiyle Aralık 1725'de ele geçirilen⁷⁷ Urmîye ve Halhal livaları mufassal defteridir. Defterde Urmîye şehri ve bu livaya bağlı Benâ-perveze, Belde, Sahra-abâd, Dol, Herkever, Terkever ve Uşnî nahiyeleri, Halhâl Livası'na bağlı Azerkyan/Kağd-ı Kenan, Sencibed, Hanend-bil, Harûş-Rüstem ve Şah-rûd nahiyeleri ile Selmâs şehri ve livasına bağlı Selmâs, Anzel, Karabağ ve Kurd-kırân nahiyeleri kayıtlıdır.

Deftere göre Urmîye şehrinde Ermeni bulunmamaktadır. Urmîye kır kesiminde de çok az sayıda Ermeni yaşamakta olup,⁷⁸ nüfusun tamamına yakınını Türkmen aşiretleri oluşturmaktadır. Halhal livasında da Ermeni nüfusa tesadüf edilmemektedir. Defterde Ermeni nüfusa sadece kasaba hüviyetindeki Selmas'ta rastlanmaktadır. Kasabada 59 hane, 32 bekâr olmak üzere yaklaşık 327 Türk ve 41 hane (yaklaşık 205 kişi) Ermeni hayat sürüyordu.⁷⁹ Ermeniler 1.025 akçe ispençe ödemekle mükellefti.

75 BA, TD 909, s. 5-25.

76 Bölgedeki şehir yerleşmelerinden biri olan Sovukbulak kasabasında 464 hane (yaklaşık 2320 kişi) Türk, 13 hane (yaklaşık 65 kişi) Yahudi hayat sürmekteydi (BA, TD 909, s. 237-243). Diğer yerleşim yerlerinde de Ermeni nüfusa rastlanılmamaktadır.

77 Çelebi-zâde, s. 328.

78 Urmîye'de Celebay (3 hane), Usne Hızır (4 hane), Muşaabâd (12 hane, 1 bekâr) ve Sipurgân (39 hane) köylerinde çok az sayıda Ermeni nüfus kaydedilmiştir (BA, TD 910, s. 200, 201, 218, 220).

79 BA, TD 910, s. 359-361.

1) 1728 Tarihli Hoy, Karadağ ve Kapan Livaları Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 911)

Köprülü-zâde Abdullah Paşa'nın gönderdiği Mahmudî Hâkimi Zeynel Bey ve Kangırı Sancakbeyi Selim Paşa tarafından Mayıs 1724'de ele geçirilen⁸⁰ Hoy, Karadağ ve Kapan livalarının mufassal defteridir. Defterde Hoy şehri ve bağlı nahiyelerden Hoy, Çors, Gerger, Sekmanabâd, Süleyman-saray, Bebecik (Pepecik), Çaldıran, Alınd (Aland) ve Ovacık, Kapan Livası'na bağlı Kehrâm, Keke-berd, Macirî, Emlâk, Kele-berd, Acnân-Kârhâne, Acnân-Türk, Kîğî, Mugancık, Bağa-berd, Arûd ve Zengezûr ile Karadağ Livası'na bağlı Dizmâr, Keliber, Özümdil, Merd-nâkîm ve Mincûvân nahiyelerine ait kayıtlar bulunmaktadır.

Deftere göre Hoy şehri, Heşd, Rabat, Şivane, Gülli, Dere, Bayındır Beg, Sekudlı, Kadı, Timargân-Çukur-Nohud, Kabad, Avehce, Kilise ve Arami-i Kebirli isimli 13 mahalleye ayrılmıştır. Hoy'da kadim Türk ahaliden ve sonradan gelip yerleşen bu Türkmenlerden başka gayrimüslim unsurlara da rastlanmaktadır. Tahrir defterinde *gebrân-ı nasarân* olarak kaydedilen gayrimüslimlerin etnik yapısı tam manasıyla tespit edilememekle birlikte, bir kısmının Ermeni olduğu mahalle isminden anlaşılmaktadır. Bunların önemli bir kısmı şehrin yerli ahalisi olmayıp, 1724'de Osmanlı ordusunun yürüyüşü sırasında civar köylerden kaçarak şehre sığınanlardır.⁸¹ Ermenilerin Arami-i Kebirli Mahallesi'nde yaşayanları yerli, diğerleri iltica edenlerdir. Şehrin asıl Hıristiyan unsurunun ise, Aramî Katolik (Keldanî) veya Nasturî olabileme ihtimalleri yüksektir.

Hoy şehri mahallerinden Heşd'te 86 hane Türk, Rabat'ta 301 hane Türk, Şivane'de 83 hane Türk, 8 hane gayrimüslim, Gülli'de 77 hane Türk, 37 hane gayrimüslim, Dere'de 33 hane Türk, Bayındır Beg'de 32 hane Türk, Sekudlı'da 77 hane Türk, Kadı'da 80 hane Türk, 46 gayrimüslim, Timargân-Çukur-Nohud'da 287 hane Türk, 214 hane gayrimüslim, Kabad'da 17 hane Türk, 29 hane gayrimüslim, Avehce'de 13 hane Türk, 26 hane gayrimüslim, Kilise'de 18 hane Türk, 76 hane gayrimüslim ve Arami-i Kebirli'de 46 hane Türk, 9 hane gayrimüslim yaşıyordu.

Deftere göre, şehrin yaklaşık nüfusu 7.975 kişidir. Bu nüfusun %72'si Türk, %28'i gayrimüslim (Ermeni, Keldanî, Nasturî)'dir (Tablo. 17). Çeşitli din ve mezheplere mensup bu insanlar, Heşd, Rabat, Bayındır Beg, Dere ve Sekudlı mahalleri hariç, birlikte yaşamaktaydı. Zikredilen mahaller ise sadece Türklerle meskûndü. Şehir gayrimüslimleri 11.125 akçe ispençe ödemekle mükellefti.⁸²

80 Çelebi-zâde, s. 124-128 v.d.

81 *Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s. 65.

82 BA, TD 911, s. 6-33.

Defterde şehir yerleşmesi olarak Hoy'dan başka Çors, Gerger ve Alınd bulunmakta olup, bunların kendi adlarını taşıyan yerleşim merkezleri bulunmaktaydı. Defterde Çors Kasabası, Ulyâ ve Suflâ olmak üzere iki mahalleye ayrılmıştır. Kasaba nüfusunun tamamı Türk olup, 191'i hane, 60'ı bekâr olmak üzere yaklaşık 1.015 kişi yaşıyordu. Gerger (176 hane, 33 bekâr Türk) ve Alınd yerleşmelerinde de Ermeni nüfusa rastlanmamaktadır.⁸³

i) 1727 Tarihli Kirmanşâhân ve Luristân Eyaletleri Tahrir Defterine Göre Ermeniler (TD 912)

Bağdat Beylerbeyi Hasan Paşa ile Şehrizar Beylerbeyi Abdurrahman Paşa'nın Ekim 1723'de ele geçirdikleri⁸⁴ Kirmanşâhân ve Luristân eyaletlerinin mufassal defteridir. Defterde Kirmanşâhân Eyaleti'ne bağlı Keneşt, Derr-Ferâmân, Givenât, Sungur, Serfiruzabâd, Mahîdeşt, Harunabâd, Berresimin (Harunabâd), Güvaver, Nilûfer, Kal'a-i Zencire, Çardavûl, Gîlân, Eyûvân, Kâvrûvân, Keğraver, Zengüvân, Dînûver (Dinavar), Cemcemâl, Kerend nahiyeleri ile Luristân Eyaleti'ne bağlı Hurremabâd, Bend-i Bâlâ-yı Gerive, Kûh-deşt, Hürü, Have, Elli-aştir, Rameşkân, Tahrân, Helilân, Şirvân, Sadmerre, Caydar, Vaşyân, Abdânân, Poşt-kûh ve bölge aşiretlerine ait kayıtlar bulunmaktadır. Bu nahiyelerden Givenât, Sungur, Mahîdeşt, Harunabâd, Güvaver, Kal'a-i Zencire, Gîlân, Keğraver, Dînûver⁸⁵ (Hanhana), Cemcemâl⁸⁶ ve Kerend'in kendi adlarını taşıyan merkezi yerleşmeleri bulunuyordu. Luristân Eyaleti'nde ise sadece eyaletin merkez kenti Hürremabâd şehir yerleşmesi olarak kaydedilmiştir.

Kirmanşâhân şehrinde Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi dinlerine mensup kişiler yaşamaktadır. Şehir sakinlerinin mühim bir kısmını Müslümanlar oluşturmaktadır. Müslümanlar içerisinde en büyük grup Türklendir. Türklenden başka, diğer Müslüman topluluklara da rastlanmaktadır. Gayrimüslim unsurlardan da Ermeni ve Yahudiler şehrin sakinlerindedir.

Tahrir defterine göre Kirmanşâhân, Hacı Abdülhüseyn, Katırhane, Karabağlar, Bavake, Yara-mir-tığbaz, Kürân, Vezir Depesi, Hacı İmamverdi/Ağa Ali Beg Kerkük, Refi' veled-i Budak, Alican Beg, Kabsabâd, Ağa Ali veled-i Hamid

83 BA, TD 911, s. 106, 130, 219.

84 Çelebi-zâde, s. 79-80; *Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s. 68; Uzunçarşılı, "Osmanlı-İran", s. 514.

85 Evliya Çelebi (c. 4, s. 358) Dînûver'i, kaleli, beş yüz evli, cami, han, hamam ve pazarı olan bir kasaba olarak anlatır.

86 Evliya Çelebi (c. 4, s. 358)'nin Cemcenab olarak isimlendirdiği kasaba, yine ona göre, İran kırsası Perviz Cemcenab tarafından kurulmuştur. Üç bin adım büyüklüğündeki kalesi meskûn olup, üç yüz ev vardır. Kalenin Bağdat yönüne açılan bir kapısı bulunmaktadır. Surların dibi, bağ ve bahçeler, cami, han, hamam, pazar ve evleriyle kalenin varoşudur.

Zaman, Ermeniyân ve Yahudiyân adlı 14 mahalleye ayrılmıştır. Hacı Abdülhüseyn'de 153 hane, Katırhane'de 108 hane, Karabağlar'da 92 hane, Bavake'de 120 hane, Yara-mir-tığbaz'da 78 hane, Kürân'da 54 hane, Vezir Depesi'nde 114 hane, Hacı İmamverdi /Ağa Ali Beg Kerkük'de 20 hane, Refi' veled-i Budak'da 104 hane, Alican Beg'de 20 hane, Kabsabâd'da 43 hane, Ağa Ali veled-i Hamid Zaman'da 121 hane Türk, Ermeniyân'da 15 hane Ermeni, Yahudiyân'da 53 hane Yahudi yaşıyordu. Deftere göre, şehirde yaklaşık 5.475 kişi yaşamaktaydı. Bu nüfusun, %93,7'si Türk, %1,3'ü Ermeni, %4,8'i Yahudi'dir (Tablo. 18). Deftere Ermeni ve Yahudilerden birlikte 1.350 akçe ispençe yazılmıştır. Ancak bu rakam ispençe miktarı 25 akçe olduğu için 1.700 akçe olmalıdır.

Deftere göre bölgedeki diğer hiçbir yerleşmede Ermeni nüfusa tesadüf edilmemektedir (Mesela; Luristan Eyaleti'nin Hürremabâd ve diğer şehirlerinde).⁸⁷ Hattı zatında her iki eyaletin kır kesimi de tamamıyla Türkmen aşiretlerince meskûndur.

3-SONUÇ

a) Demografik ve Kültürel Açılardan Tahrir Defterlerinin Değerlendirmesi

İncelenen bölgeye ait 11 tahrir defterinde Ermenilerle ilgili kayıtlara rastlanmıştır. Bu tahrir defterlerinden Ermenilerin, İran-Azerbaycan coğrafyasının kuzey bölümlerinde yaşadıkları, Urmiye-Meraga hattının güneyine inildikçe ya hiç tesadüf edilmediği veya çok az sayıda bir nüfusları olduğu görülmektedir.

1590 tarihli tahrir defterine göre Ermeni nüfus oranının en fazla olduğu şehir veya kasaba yerleşmesi Revan Vilayeti'nin Sisyan Nahiyesi'ne bağlı Culha (Culfa) Kasabası'dır. Bu kasaba halkının tamamını Ermeniler oluşturmaktadır. Culha'dan sonra %57,1 oranıyla Revan, %18,7 oranıyla Nahçıvan ve %5 oranıyla Ordubâd gelmektedir. 1727-1728 tarihli tahrir defterlerine göre ise, nüfus oranının en fazla olduğu yer %38,5 oranıyla Urmiye Livası'na bağlı Selmas Kazası'dır. Selmas'ı %20 oranıyla Revan, kesin oran tespit edilememekle birlikte Hoy, %14,5 oranıyla Hemedan, %10,2 oranıyla Nahçıvan, %9,5 oranıyla Tebriz, %3,8 oranıyla Meraga gelmektedir. Erdebil

İncelenen bölgeye ait 11 tahrir defterinde Ermenilerle ilgili kayıtlara rastlanmıştır. Bu tahrir defterlerinden Ermenilerin, İran-Azerbaycan coğrafyasının kuzey bölümlerinde yaşadıkları, Urmiye-Meraga hattının güneyine inildikçe ya hiç tesadüf edilmediği veya çok az sayıda bir nüfusları olduğu görülmektedir.

87 BA, TD 912, s. 375-379.

(%1,9) ve Kirmanşahân (%1,3) şehirlerinde ise yok denecek kadar azdır. Gence'nin nüfus kaydedilmediğinden özel bir durumu vardır. Aynı yüzyılda şehir/kasaba yerleşmesi özelliği gösteren Gence Vilayeti'nde Halhane ve Berda, Nahçıvan Livası'nda Ordubâd, Sovukbulak, Urmiye, Hoy Livası'nda Çors, Gerger, Alınd, Luristan Vilayeti'nde Hürremabâd, Erdelan Vilayeti'nde Sinne⁸⁸ şehir veya kasabalarında Ermeni nüfusa tesadüf edilmemektedir (Tablo.19).

Bir bölgedeki nüfus hareketliliğini yıllara göre mukayase etme imkanı, gerek 1590 ve gerekse 1727 tarihli iki defteri olduğu için sadece Revan Eyaleti için mümkün olmaktadır. Revan şehri bu çerçevede incelendiğinde, 1590 tahririne nazaran 1727'de Sur içinde (Köhneşehir/Eskişehir) yaşayan Türk nüfusunun artarak 29 haneden 153 haneye çıktığı, buna mukabil Ermeni nüfusunun 336 haneden 134 haneye düştüğü, şehrin varoşlarında da (Temir Bulak, Dereköy, Depebaşı) Türk nüfus oranında artış yaşandığı görülmektedir. Böylece 1590 yılında şehir nüfusunun %42,9'unu Türkler, %57'1'ini Ermeniler oluştururken, bu oran 1727'de %65'i Türk, %20'si Ermeni ve %15'i Çingene şeklinde gerçekleşmiştir. Revan şehrinde göçler yaşanmamış olsa idi, bu nüfus oranının daha da farklı olacağı aşikardır. Her iki tahrirde de şehrin yaklaşık nüfusunun aynı olması (1590'da 3.323 kişi, 1727'de 3.319 kişi), aradan geçen yaklaşık 140 yıllık sürede şehrin nüfusunun bu göçlerden ne derece etkilendiğini göstermektedir. Nahçıvan şehrinde, gerek 1590 ve gerekse 1727 yıllarındaki tahrirlerdeki verilerde, nüfusun çok fazla değişmediği (Yaklaşık nüfus 1590'da

88 1727 tarihli Erdelan Eyâleti mufassal defterinde Erdelân Eyâleti'nin merkezi olan Sinne şehri ve livasına bağlı Hasanabâd, Hüseyinabâd, Pelengân (Palangân), Horhora, Duvât Kal'a, Korravaz, Kelane-i Erzen (Kalât-Arzan), Yaylak/Talûvâr (Talvar), Karaftû, Kel depe, Ağaçeri, Ab-ı Pare, Zaa'ne, Şeyh Tursun, Gemere, Rûvânsir, Kal'a-dîz, Şaziabâd ve Zemeşt nahiyeleri, Mibribân Livası'na bağlı Mihribân, Poşt-râh, Tenvüre ve Hav nahiyeleri, Ebrûmân Livası'na bağlı Ebrûmân, Pave ve Şahbân nahiyeleri, Cûvât-rûd Livası'na bağlı taife-i Caf, Pâne Livası'na bağlı Pâne Nahiyesi, Sakîz Livası'na bağlı Sakîz, Kôrûk Kal'a, Keldepe, Uzun Sakal nahiyeleri ile Afşar Livası'na bağlı Sain Kal'a mahallindeki Afşar taifesi ile Saru-kurgân'daki Afşar, Kethüda Hasan Ali Beg ve Kadı taifelerine ait kayıtlar bulunmaktadır. Yukarıdaki idarî birimlerden Hasanabâd, Horhora, Duvât Kal'a, Keldepe, Ağaçeri, Zaa'ne, Şeyh Tursun, Rûvânsir, Şaziabâd, Mihribân, Hav, Karaftû, Ebrûmân, Pave, Bâne, Sakîz ve Uzun Sakal'ın köy veya kasaba nevinden merkezi yerleşmeleri bulunup, diğerleri birer idarî bölge adıydı. Deftere göre Sinne şehri, Köhneşehir, Katırcıyân, Mescid-i Hacı Hüseyin, Hoca Baba, Mescid-i Hacı Davud, Hoca Seydî, Molla İlyas, Hacı Abdurrahim, Mescid-i Molla Hızır, Hoca Mehmed Şerif, Mescid-i Hacı Zaman, Mescid-i Hacı Canallah, Mescid-i Yusuf Ağa, Meydan Mescid, Derviş Mehmed Beg, Meydan-ı Berindî(?), Mescid-i Hacı Mehmed/Rızakîn, Rehnekerân ve Mescid-i Mehmed Bakır Beg isimli 19 mahalleye ayrılmıştı. Bu mahallelerden Köhneşehir'de 239 hane, Katırcıyân'da 74 hane, Mescid-i Hacı Hüseyin'de 68 hane, Hoca Baba ve Mescid-i Hacı Davud'da 294 hane, Hoca Seydî ve Molla İlyas'da 93 hane, Hacı Abdurrahim ve Mescid-i Molla Hızır'da 68 hane, Hoca Mehmed Şerif ve Mescid-i Hacı Zaman ve Mescid-i Hacı Canallah'da 152 hane, Mescid-i Yusuf Ağa'da 20 hane, Meydan Mescid ve Derviş Mehmed Beg'de 84 hane, Meydan-ı Berindî(?)'de 41 hane, Mescid-i Hacı Mehmed/Rızakîn ve Rehnekerân'da 41 hane, Mescid-i Mehmed Bakır Bey'de 35 hane olmak üzere toplam 1.209 hane (yaklaşık 6.045 kişi) Türk, Rehnekerân'da 52 hane Hıristiyan (yaklaşık 260 kişi) ve 236 hane (yaklaşık 1.180 kişi) Yahudi yaşıyordu (BA, TD 1066, s. 5-21). Deftere göre şehrin yaklaşık nüfusu 7.485 kişidir. Bu nüfusun, %80,7'si Türk, %15,7'si Yahudi, %3,4'ü Hıristiyan'dır. Şehirdeki gayrimüslimler, Türklerle birlikte Rehnekerân mahallesinde oturuyorlardı.

3.781 kişi, 1727'de 3793 kişidir), ancak etnik yapıda bir değişiklik yaşandığı görülmektedir. Aradan geçen yaklaşık 140 yıla rağmen, nüfusun artmamasının sebebi, şehrin XVII. yüzyıl başlarında Şah I. Abbas tarafından tahrip edilmesi ve halkının zorla göç ettirilmesidir.⁸⁹ Nahçıvan'daki Ermeni nüfus oranı da 1590'da %18,7 iken, 1727'de %10,2'ye düşmüştür. Yine bölgedeki şehirlerden Ordubâd'da 1590'da %5 oranında Ermeni yaşarken, 1727'de şehirde meskûn tek bir Ermeni kalmamıştır. Çukur Sa'd (Revan) Eyaleti geneli için bakıldığında da 1590 tahririne nazaran 1727 tahririnde nüfusta önemli bir değişme olduğu görülmektedir. 1590'da eyalet genelinin yaklaşık nüfusu 45.800 kişi olup, bunun 28.600 kişisini Ermeniler, 17.200 kişisini Türkler oluşturmaktaydı. 1727'de ise eyaletin yaklaşık nüfusu 119.849 kişiye çıkmıştır. Bu nüfusun da 55.759 kişisini Ermeniler, 64.078 kişisini Türkler oluşturmaktadır. İlk tahrirde %62 olan Ermeni nüfus oranı, ikinci tahrirde %46,5 oranına düşmüş, ilk tahrirde %38 olan Türk nüfus oranı ikinci tahrirde %53,5'e çıkmıştır. Esasında bu rakamlar Türk nüfusunu tam olarak göstermemektedir. Zira ilk tahrirde Abaran, Abnik, Bazarçayı, Dere Nörgüt, Dereşam, Mevazi' Hatun, Mülk-i Arslan, Şarabhane, Zar ve Zebil nahiyelerinde yaşayan Türklerle ilgili hiçbir nüfus kaydına rastlanmamaktadır. Buna mukabil Ermeni nüfus önemli ölçüde kaydedilmiştir. İkinci tahrirde de Abaran ve Mevazi' Hatun nahiyelerinde çok az, Dere Nörgüt ve Dereşam nahiyelerinde hiç bir Türk nüfus kaydına rastlanmamaktadır. Bu durum bölgedeki Türk halkın yerlerini yurtlarını terk ederek başka bölgelere göç etmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu göçün iki temel sebebi vardır. Bunlardan birincisi Osmanlılar tarafından katledilmekten korkarak yurtlarını terk etmeleri, ikincisi ise bölgedeki aşiretlerin tahrir mevsiminde yaylakta olmaları sebebiyle tahrir memurlarının bunlara ulaşamaması, bu suretle deftere kaydedilmemeleridir. Buna karşılık konar-göçer hayat tarzına sahip olmayan ve Osmanlı istimalet siyasetinden istifade eden Ermeniler yurtlarında kalmışlar, vergi almacağı için deftere sağlıklı bir şekilde kaydedilmişlerdir. Nitekim gerek 1590'da, gerekse 1727'de bu nahiyelerde yaşayan Ermeniler tamamıyla kaydedilmiştir.

Nüfus itibariyle Anadolu'da olduğu gibi, Azerbaycan-İran coğrafyasında da hiçbir zaman nüfus çoğunluğu olmayan Ermeniler, Osmanlı-Safevî savaşlarından Sünnî veya Kızılbaş Türklerin etkilendiği kadar hiçbir zaman etkilenmemişlerdir. Dağıstan, Şirvan, Kür boylarındaki Sünnî Türkler veya Revan, Gence vilayetlerindeki Kızılbaş Türkler öldürülmek korkusuyla yurtlarını, vatanlarını terk edip göçerken, Ermeniler çoğunlukla şehir ve köylerinde yaşamaya devam etmişlerdir. Bu da tahrir kayıtlarının etnik-demografik göstergelerinin, Gence şehri örneğinde olduğu gibi, sağlıklı

89 James Playfair, *A System of Geography, Ancient and Modern*, Vol. V, Edinburgh, 1813, s. 306.

tutulmamasına yol açmıştır. Bu yüzden 18. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetindeki İran ve Azerbaycan'ın sosyal ve iktisadî durumu tam manasıyla ortaya koyulamamıştır.

Tahrir defterlerinden, Ermenilerin umumiyetle kasaba ve şehirlerde yaşadıkları, köyleri pek fazla tercih etmedikleri tespit edilmiştir. Bunun için Ermenilerin şehirli bir toplum olduğunu söylemek mümkündür. Şehirli Ermeniler, Türklerle aynı mahalleri paylaşmakta ve komşuluk yapmaktadırlar. Nitekim Revan, Ordubad, Tebriz, Hemedan, Hoy ve Erdebil gibi pek çok şehrin muhtelif mahallerinde Türk ve Ermeniler birlikte yaşamaktadır.

Türk yönetiminin istimâlet politikası içerisinde bölge Ermenilerinin dinî vecibelerini rahatlıkla yerine getirebildikleri, dinî zümrelerin çeşitli imtiyazlar elde ettikleri ve dinî yapıların korunup-kollandığı tahrir kayıtlarından anlaşılmaktadır. Revan Eyaleti'nin Karpi Nahiyesi'ne bağlı Üç Kilise Köyü'ndeki Eçmiyazin Kilisesi'ne Akkoyunluların tanıdığı imtiyazlar, Safevîler ve Osmanlılar tarafından devam ettirilmiş ve hatta vakıf kurumu ile geliştirilmiştir. Bu kilisenin imtiyazları ve muafiyetleri deftere geçirilmek suretiyle resmî koruma altına alınmıştır. Keza, Nahçıvan Livası'nın Mülk-i Arslanlı Nahiyesi'nin Çehre Köyü'ndeki Ezmiyan Kilise ve Manastırı'na da çeşitli imtiyazlar tanınmıştır.

Türk toplumu ile yakın ilişkileri olan Ermeniler, kültürel açıdan oldukça etkilenmişlerdir. Nitekim bölgeye ait tahrir defterlerinde Ermenilerin, Allahverdi, Emirhan, Sultanveli, Sultankulu, Melik, Melikhan, Şahveli, Asker, Ödemiş, Murad, Karaman, Babahan, Ağababa, Hayırcan, Gökçe, Emirbey, Han Murad, Yadigar, Mirza, Elvan, Tanrikulu, Emre, Emin, Demir, Melek bey, Koca, Hanbaba, Devletkulu, Muhsin, Şehriyar, Ulubey, Babacan, Derman, Bayar bey, Emirhan, Ala bey, Velican, Budak, Emirkulu, Artuk, Karaman ve sair Türkçe isimleri sıkça kullandıkları tespit edilmiştir. Öyle ki Ermeni şahıs isimlerinin yaklaşık %40'ı Türkçe'dir. Hatta baba isimleri Türkçe olanlar, çocuklarına genellikle Türkçe isim koymaktadırlar. Mesela; Koylu veled-i Emir bey, Emirkulu veled-i Emir bey, Demir veled-i Kara Murad, Emin veled-i Mirzacan gibi. Bu da bir dönem için "*millet-i sadıka*" denilen Ermenilerin, uzun yıllar birlikte yaşadıkları Türk toplumu ile kültür etkileşimi içerisinde olduklarını göstermesi bakımından öneme haizdir. Diğer taraftan tahrir defteri, yer adları ile ilgili olarak da bilgi vermektedir. Bugün Ermenistan ve İran Devletleri sınırları içerisinde kalan yerlerin isimleri değiştirilmiş olmasına rağmen, bu yerlerin ilk isimlerini bu defterlerden ortaya çıkarmak mümkündür. Mesela; günümüzde Ermenistan'ın başkenti olan Revan bölgesinin yer adlarına bakıldığında, kullanılan yer adlarının (köy, mezraa, çiftlik, yaylak, kışlak), %83'ünün Türkçe olduğu görülmektedir.

b) Ekonomik Açından Tahrir Defterlerinin Değerlendirmesi

16 ve 18. yüzyılda Osmanlıların Safevî ülkesine iki önemli askerî harekât düzenlemesi ve İran'daki iç karışıklıklar nedeniyle, hem Azerbaycan-İran ülkesindeki üretim ve ticaret, hem de Osmanlı-İran ticareti krizli bir dönem yaşamıştır.⁹⁰ Ancak, 1725'de Azerbaycan-İran'ın önemli şehirlerinin (Tebriz, Erdebil, Hamedan, Kirmanşah, Revan, Gence, Tiflis) Osmanlıların eline geçmesi ve ipek ticaretini kontrol altına almaları, ipek ile beraber diğer mallarda da ticareti canlandırmıştır. Bu canlanma birçok Ermeni tacirin bir yüzyıl önce kazandıkları serveti daha da artırmalarına, Tebriz gibi şehirlerde ticaret küçeleri (Ermeni kuçesi) oluşturmalarına,⁹¹ Akdeniz ticaretinde piyasa kontrolünü yavaş yavaş ele geçirmelerine⁹² ve devletler nazarında itibar kazanmalarına yol açmıştır. Nitekim, Hemedan'ın fethi sırasında esir edilen Ermenileri serbest bırakması hususunda ricacı olan Ermeni tacirlerinin talebini, Bağdat Valisi Ahmed Paşa geri çevirmemiştir.⁹³ Lakin bu dönem kısa sürmüş, Avşar Şah Nadir'in savaşı yeniden başlatmasıyla ekonomi yeniden bozulmuştur. Güçlü bir ordu kurmak isteyen Şah Nadir, halktan ağır vergiler toplayınca, halk perişan olmuştur. Bölge halkının bir kısmı şehirleri terk ederek dağlara çıkmış, bir kısmı da Osmanlı ülkesine kaçmıştır.⁹⁴ Bu kaçaklar arasında Ermeniler de vardır. Nitekim, Gilanentz kronolojisinde, Safevîlerin Ermenilere saldırdığı, sefil hale düşen insanların, evlerini ve köylerini terk ederek Türkiye'ye iltica ettiklerini yazar.⁹⁵

Ülkede yaşayan Ermeniler, vergilendirme itibariyle, İmparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan soydaşlarıyla aynı vergi hukukuna tabi tutulmuştur.

Ülkede yaşayan Ermeniler, vergilendirme itibariyle, İmparatorluğun diğer bölgelerinde yaşayan soydaşlarıyla aynı vergi hukukuna tabi tutulmuştur. Bu meyanda şehir veya köyde yaşayan Ermeniler 25 akçe ispençe ödemekle mükellef tutulmuşlardır. İспенçe ödeyen Ermeni reaya, çift ve dönüm resimleri ödemezlerdi. Ayrıca, ellerinde vank bulunduran marhasaların (Karabaş) mirîye

90 Osmanlı-İran ticaret hacmindeki düşüşün en önemli göstergesi gümrük vergileridir (Bkz. Neşe Erim, "1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti", *V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, (Ankara 1990), s.571.

91 Onullahi, *Tebriz Şeheri*, s.163.

92 Ermeni tacirleri bu konumu ve serveti Hint-İran ticareti sayesinde elde etmişlerdir (İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s.270).

93 *Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s.70.

94 V.Minorsky, "Nâdir", *İA*, c.9, s.29 (Münir Aktepe ikmalıyla); Aliyev-Hasanov, *İrevan Hanlığı*, s.23.

95 *Osmanlı-İran-Rus İlişkileri*, s.41.

“*maktu*” birer miktar marhasa akçesi verdikten sonra, ispençe ödememeleri kanundu. Fakat bunlar vanklarına müteallik değirmen, bağ ve bahçelerin vergisini vermekle mükellef idiler.⁹⁶ Bekâr Ermeniler 1590 tahririnde ispençeden muaf tutulmuşlar, evlileri vergi ödemişlerdir. 1727-1728 tahririnde ise Nahçıvan’da yaşayan bekâr Ermeniler vergiden muaf tutulurken, diğer eyaletlerde evli-bekâr tüm Ermeniler ispençe ödemekle mükellef tutulmuşlardır. Bu meyanda Revan Eyaleti’nde 1590’da 126.525 akçe, 1727’de 266.873 akçe ispençe toplanmıştır. Revan şehri Ermenilerinin ödediği ispençe 1590’da 9.425 akçe, 1727’de 13.085 akçedir. 1727-1728 tahrirlerine göre şehirli Ermenilerin ödemekle mükellef oldukları ispençe tutarı 63.190 akçeyi bulmaktadır.

Bağ, bahçe ve meyve ağaçları ile bezenmiş olan şehir ve köylerdeki bağ ve bahçeler, Türklerin yanı sıra Ermenilerin de tasarrufundaydı. Vergilendirme itibariyle Türk ve Ermeniler arasında herhangi bir farklılık olmaksızın her ikisi de bu bağ ve bahçeleri “*ber-vechî maktu*” üzere tasarruf ediyorlardı. Ermeniler ziraattan çok, ticaret ve sanatkârlıkla uğraşmakla birlikte, bazı yerlerde tarım ile de uğraşmışlardır. Nitekim 1727 tarihli Gence kanunnamesine göre, şehrin Ermenileri ziraî faaliyetlerde bulunuyor, buğday, arpa ve erzen üretimi yapıyorlardı.⁹⁷

İran-Azerbaycan coğrafyası Ermenilerinin Osmanlı Devleti’ne en önemli ekonomik katkısı, 1590’da Culhalıların ödediği vergilerdir. Culha Ermenilerinin Devlet’e ödedikleri vergilerin toplamı 800.000 akçe tutmaktadır.

96 BA, TD 633, s. 5, 9.

97 BA, TD 903, s. 4.

KAYNAKLAR

I. ARŞİV VESİKALARI

1-İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Mühimme Defterleri: 61, 71, 132, 135

Tapu-Tahrir Defterleri: 633, 901, 902, 903, 904, 905, 907, 908, 909, 910, 911, 912, 1066

II. KAYNAK VE ARAŞTIRMA ESERLER

Aktepe, M. Münir, *1720-1724 Osmanlı-İran Münasebetleri ve Silahşör Kemanî Mustafa Ağa'nın Revan Fetih-nâmesi*, İstanbul 1970

Aliyev, F., "Gence XVIII. Asrda", *Gence Tarihi Öcerk*, Bakı 1994

Aliyev, Fuad-Hasanov İrfan, *İrevan Hanlığı*, Bakı 1997

Büniyatov, Ziya, *İrevan Eyaletinin İcmal Defteri*, Bakı, 1996

Danişmend, İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, c.4

Derleme Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yay., Ankara, 1993, VIII.

Erim, Neşe, "1720-1790 Arasında Osmanlı-İran Ticareti", *V.Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi, Tebliğler*, (Ankara 1990)

Evliya Çelebi, *Seyahâtnâme*, Dersaadet İkdâm Matbaası, İstanbul 1314, c. 2, 4

Gelibolulu Mustafa Ali, *Kühü'l-Ahbâr*, İstanbul 1339, c. 2

İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993

İskender Beg Türkmân, *Târih-i Â'lam-ı Ârâ-yı Abbâsî*, Tahran 1334-1335, c.1

Kâtip Çelebi, *Cihânnümâ*, İstanbul Matbaa-i Amire 1145

Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara 1993

- Küçük, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ocak Yay, Ankara 1997
- Kütükoğlu, Bekir, *Osmanlı-İran Siyâsî Münasebetleri, 1578-1612*, İstanbul 1993.
- Minorsky, V., “Nâdir”, *İA*, c.9, (Münir Aktepe ikmaliyle) MEB Yay.
- Muhtaroglu, Faruk, “Tarihin Gence Hafızası I”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (İstanbul 1997), sayı: 112.
- Mustafazade. Tofiq, *XVIII Yüzyillik-XIX Yüzyilliğin Evvellerinde Osmanlı-Azerbaycan Münasibetleri*, Bakı 2002.
- Onullahi, Seyidağa, *XIII-XVII. Asrlarda Tebriz Şehrinin Tarihi*, Bakı 1982
- Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münâsebetlere Dâir Arşiv Belgeleri, Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvân, Şeki, Revan, Kuba, Hoy-I (1578-1914)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 1992
- Osmanlı-İran-Rus İlişkilerine Ait İki Kaynak*, Trc.H.D.Andreasyan, İstanbul 1974
- Peçevî İbrahim Efendi, *Tarih*, Haz. B.Sıtkı Baykal, Ankara 1981, c. 2
- Playfair, James, *A System of Geography*, Vol. V, Edinburgh 1813
- Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, c.1
- Şerafe'd-din Ali Yezdî, *Zafer-nâme-i Emir Timur, (Tercüme-i Zafer-nâme)*, Yay. Tanju Oral, İstanbul 1991, (Marmara Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi)
- Târih-i İsmail Asım (Küçük Çelebi-zâde) Efendi*, İstanbul 1282
- Togan, A.Z.Velidi, “Azerbaycan”, *İA*, c.2, MEB Yay.
- Uzunçarşılı, İ.Hakkı, “XVIII.Asırda Osmanlı-İran Münasebetleri”, *Türkler*, (Ankara 2002), c.12
- Woods, John E., *Akkoyunlular, Aşiret, Konfederasyon, İmparatorluk, 15. Yüzyıl Türk-İran Siyaseti Üzerine Bir İnceleme*, Çev. S. Özbudun-Ek; N. Sakaoğlu, Milliyet Yay., İstanbul 1993

EKLER:

Tablo. 1: Revan Şehrinin Etnik Vergi Nüfusu Dağılımı (1590)

Mahalleler	Türk		Ermeni	Toplam		Tahmini Nüfus	
	Hane	Bekâr		Hane	Bekâr		
Sur İçi	İç Kale	29	0	0	29	0	145
	Marderos	0	0	89	89	0	445
	Mirza	0	0	48	48	0	240
	Küçük Kaykı	0	0	94	94	0	470
	İsalı	0	0	51	51	0	255
	Börekçi Ohan	0	0	54	54	0	270
Varoşlar	Dereköy	0	0	41	41	0	205
	Bağlar ⁹⁸	224	0	0	224	0	1120
	Hacı İlyas	10	0	0	10	0	50
	Yenice	4	0	3	7	0	35
	Oğçapert	17	3	0	17	3	88
Toplam	284	3	380	664	3	3323	

98 1590 tarihli defterde aslında Bağlar isimli bir mahalle bulunmamaktadır. Ancak, bağ-bahçe kayıtları arasında bağ, bahçe ve değirmenleri tasarruf eden 224 Müslüman Türk'ün isimleri zikredilmiştir. Defterde bu 224 kişinin herhangi bir mahallede yaşadığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Defterde bir mahalle sakini olarak kaydedilmemesinin sebebi hakkında kesin bir bilgiye ulaşamamıştır. Büyük ihtimalle Revan'da yaşayan Türklere tam bir vergi muafiyeti verilmiş, bu sebeple deftere yalnızca, ilaveten bağ, bahçe, değirmen tasarruf eden kişiler kaydedilmiştir. Bu da deftere kaydedilmemiş başka pek çok kişinin olduğunu göstermektedir.

Tablo. 2: Nahçıvan Şehrinin Etnik Vergi Nüfusu Dağılımı (1590)

Mahalleler	Türk		Ermeni		Toplam		Tahmini Nüfus
	Hane	Bekâr	Hane	Bekâr	Hane	Bekâr	
Kadı Cihan	70				70		350
Seyyid Hüseyin	102	19			102	19	529
Molla Ahmedî	59	19			59	19	314
Mirza Beg	25	6			25	6	131
Sahab	8	4			8	4	44
Künbad	21	9			21	9	114
Balâ	80	17			80	17	417
Hoca Beg	108	16			108	16	556
Huzemerek	58	12			58	12	302
Tizhiran	10	2			10	2	52
Köknaver	20	4			20	4	104
Kal'a	9	2	141	1	150	3	753
TOPLAM	593	110	141	1	734	111	3781

Tablo. 3: Ordubâd Şehrinin Etnik Vergi Nüfusu Dağılımı (1590)

Mahalleler	Türk		Ermeni		Toplam		Tahmini Nüfus
	Hane	Bekâr	Hane	Bekâr	Hane	Bekâr	
Gemiş	55	8			55	8	283
Meydan	57				57		285
Anberaş	82				82		410
Suşehri	47				47		235
Aramine	17		15		32		160
TOPLAM	258	8	15		273	8	1373

Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler

Tablo. 4: Revan (Çukur Sa'd) Eyaleti'nin Etnik Vergi Nüfusu (1590)

Nahiye	Türk				Ermeni			Genel Toplam
	Hane	Bekâr	Tahmini Nüfus	%	Hane	Tahmini Nüfus	%	
Abaran	0	0	0	0	0	0	0	0
Abnik	0	0	0	0	0	0	0	0
Ağcakal'a	31	3	158	7	395	1975	93	2133
Alınca	322	104	1714	57	254	1270	43	2984
Aralık	9	4	49	5	205	1025	95	1074
Armuy	47	11	246	75	16	80	25	326
Azadcıran	362	56	1866	47	421	2105	53	3971
Bazarçayı	0	0	0		0	0	0	0
Derenörgüt	0	0	0	0	27	135	100	135
Dereşahbuz	55	12	287	39	88	440	61	727
Dereşam	0	0	0	0	54	270	100	270
Karabağ	35	11	186	100	0	0	0	186
Karni	176	15	895	56	138	690	44	1585
Karpi	187	17	952	22	691	3455	78	4407
Ordubad	258	0	1290	95	15	75	5	1365
Mevazi' Hatun	0	0	0	0	24	120	100	120
Mülk-i Aslan	4	0	20	100	0	0	0	20
Nağçıvan	803	169	4185	66	432	2160	34	6345
Revan Merkez	357	7	1792	25	1097	5485	75	7277
Sisyan	31	2	157	2	1545	7725	98	7882
Şarabhane	0	0	0		0	0		0
Şerür	372	62	1922	100	0	0	0	1922
Şorlut	58	11	301	64	34	170	36	471
Talin	46	22	252	23	173	865	77	1117
Vadi	190	27	977	80	50	250	20	1227
Zar	0	0	0		0	0	-	0
Zebil	0	0	0		0	0	-	0
Toplam	2741	423	17200	38	5722	28610	62	45810

Tablo. 5: Revan Eyaleti'nde İspençe Vergisinin Nahiyelere Göre Dağılımı (1590)

Nahiyeler	İS	İR (Akçe)	Nahiyeler	İS	İR (Akçe)
Abaran	0	0	Mevazi' Hatun	24	600
Abnik	0	0	Mülk-i Aslanlu	0	0
Ağcakal'a	395	9415	Nahçıvan	290	7250
Alınca	254	6350	Ordubad	15	375
Aralık Kazası	205	5125	Revan Merkez	767	19077
Armuy	16	400	Sisyan	1545	38625
Azadcıran	421	8988	Şarabhane	0	0
Bazarçayı	0	0	Şerür	0	0
Derenörgüt	27	675	Şorlut	34	820
Dereşahbuz	88	2200	Talin Kazası	173	4325
Dereşam	54	1350	Vadi	50	1250
Kabri	691	16250	Zar	0	0
Karabağ	0	0	Zebil	0	0
Karni	138	3450	Toplam	5187	126525

İS: İspençe Sayısı, İR: İspençe Resmi

Tablo. 6: Revan Şehrinin Etnik Vergi Nüfusu Dağılımı (1727)

Mahalleler		Türk (Hane)	Ermeni		Çingene (Hane)	Toplam Hane	Tahmini Nüfus
			Hane	Bekâr			
Kale İçi	Köhnşehir	153	76	9	100	329	1654
Varoş	Temir Bulak	130	0	0		130	650
	Dereköy	39	18	0		57	285
	Depebaşı	106	40	0		146	730
Toplam		428	134	9	100	662	3319

Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler

Tablo. 7: Revan (Çukur Sa'd) Eyaleti'nin Etnik Vergi Nüfusu Dağılımı (1727)

Nahiye	Türk				Ermeni				Nüfus Genel Toplam
	Hane	Bekâr	Nüfus	%	Hane	Bekâr	Nüfus	%	
Abaran	60	0	300	19	250	0	1250	81	1550
Alınca	535	78	2753	49	569	0	2845	51	5598
Aralık	389	38	1983	54	337	12	1697	46	3680
Azadcıran	382	112	2022	18	1878	0	9390	82	11412
Dere Alakes	229	30	1175	68	109	0	545	32	1720
Dereçiçek	62	3	313	16	317	0	1585	84	1898
Dere Nörgüt	0	0	0	0	56	0	280	100	280
Dereşahbuz	53	2	267	30	127	0	635	70	902
Dereşam	0	0	0	0	255	0	1275	100	1275
İğdir	785	127	4052	74	288	12	1452	26	5504
Karabağ	201	24	1029	74	72	0	360	26	1389
Karni	1295	225	6700	42	1761	311	9116	58	15816
Karpi	1224	138	6258	92	110	19	569	8	6827
Ordubad	365	225	2033	57	306	0	1530	43	3575
Kırkbulak	666	39	3369	33	1329	98	6743	67	10112
Kışlağan	583	170	3085	30	1465	0	7325	70	10410
Makü	606	19	3049	71	242	9	1219	29	4268
Mevazi' Hatun	10	1	51	24	33	0	165	76	216
Mülk-i Arslanlu	169	21	866	39	276	0	1380	61	2246
Nahcivan	49	6	251	34	99	0	495	66	746
Sair Mevazi'	179	11	906	90	21	0	105	10	1011
Sederek	213	4	1069	100	0	0	0	0	1069
Sisyan	95	14	489	53	87	0	435	47	924
Sürmeli	380	52	1952	73	144	19	739	27	2691
Şerur	1820	0	9100	100	0	0	0	0	9100
Şerlut	64	26	346	58	50	0	250	42	596
Şüregel	614	3	3073	59	425	4	2129	41	5202
Vadi	396	64	2044	75	132	16	676	25	2720
Toplam	11424	1428	58548	53	10738	500	54190	47	112625

Tablo. 8: Revan Livası Etnik Nüfusu (1727)

Nahiye	Türk				Ermeni				Nüfus Genel Toplam
	Hane		Tahmini Nüfus	%	Hane	Bekâr	Tahmini Nüfus	%	
Abaran	60	0	300	19	250	0	1250	81	1550
Aralık	389	38	1983	54	337	12	1697	46	3680
Dereçiçek	62	3	313	16	317	0	1585	84	1898
İğdir	785	127	4052	74	288	12	1452	26	5504
Karni	1295	225	6700	42	1761	311	9116	58	15816
Karpi	1224	138	6258	92	110	19	569	8	6827
Kırkbulak	666	39	3369	33	1329	98	6743	67	10112
Makü	606	19	3049	71	242	9	1219	29	4268
Revan şehri	428	0	2140	65	134	9	679	20	3319
Sederek	213	4	1069	100	0	0	0	0	1069
Sürmeli	380	52	1952	73	144	19	739	27	2691
Şerur	1820	0	9100	100	0	0	0	0	9100
Şüregel	614	3	3073	59	425	4	2129	41	5202
Vadi	396	64	2044	75	132	16	676	25	2720
TOPLAM	8938	712	45402	61,6	5569	509	28354	38,4	73756

Tablo. 9: Erdebil Sancağı Nüfusu (1728)

Yerleşme Yeri	Çift	Nim Çift	Bennak	Caba	Hane Toplam	Tahmini Nüfus (HaneX5)	Mücerred (Bekar)	Genel Toplam (HaneX5)+M
Erdebil Şehri	-	-	-	-	2.859	14.295	-	14.295
Erdebil Nah.	563	174	440	717	1.894	9.470	309	9.779
Serab Şehri	17	16	105	227	365	1.825	58	1.883
Serab Nah.	705	348	953	951	2.957	14.785	568	15.353
Miyane	164	109	297	72	642	3.210	271	3.481
Pervane	163	87	222	75	547	2.735	213	2.948
Kendüvan	73	40	154	37	304	1.520	154	1.674
Heşt-rüd	509	495	878	374	2.256	11.280	368	11.648
Tabtab	41	36	41	17	135	675	27	702
TOPLAM	2.235	1.305	3.090	2.470	11.959	59.795	1.968	61.763

Tablo. 10: Erdebil etnik nüfus dağılımı (1728)

Etnik Nüfus	Hane	Tahminî Nüfus
Türk	2859	14295
Ermeni	53	265
Toplam	2912	14560

Osmanlı Tahrir Defterlerine Göre İran-Azerbaycan Şehirlerinde Ermeniler

Tablo. 11: Tebriz şehri etnik nüfus dağılımı (1728)

Mahalle	Sokak	Nüfus (Hane)			Tahmini Nüfus
		Türk	Ermeni	Yahudi	
Navbar		440	-	-	2200
Hiyabân	Balâ	121	-	-	605
	Köprü	15			75
	Hacı Ahmed	52			260
	Kayas	100			500
	Debeze	100			500
	Badala	65			325
	Eştukin	25			125
	Dumaşga	43			215
	İmadiye	56			280
	Hazay	31			155
	Toplam	608			3040
Dervaze-i Dik	Dervaze-i Dik	89			445
	Bağ imaret-i Reşidiye	45			225
	Bağ-ı Bağmış	66			330
	Bağ-ı Sebyan	79			395
	Toplam	279			1395
Saşgilân		20			100
Tolusenk		72			360
Surhab		152		54	1030
Üçağaç		14			70
Miyar-miyar	Miyar-miyar	358			1790
	Laylabâd	62			310
	Toplam	420			2100
Deveci		279			1395
Sancarân	Sancarân	69			345
	Bağ-ı Emir-gız	234			1170
	Bağ	112			560
	Toplam	415			2075
Vicuyu	Vicuyu	265			1325
	Bağ-ı Direce Mirza Ali	85			425
	Bağ-ı Yayuhçı	110			550
	Sancak Suyı	15			75
	Yurdlar	65			325
	Direci Çukur	94			470
	Hükmbâd ve Kadiyar	74			370
	Ahi	68			340
	Bercibar	147			735
	Erdekib	252			1260
	Mara	47			235
	Hamuvade	107			535
	Direci Melik	16			80
	Yenice	27			135
Kasır Kutluk şah	50			250	
Toplam	1422			7110	
Çar-minar		55			275
Dervaze-i Serd	Serd	171	610		3905
	Bağ-ı Zehrab beğ	277			1385
	Cadıcış	25			125
	Kara Ağaç	35			175
	Gencan	24			120
	Şahabâd	167			835
	Bağ-ı Çaharum	296			1480
	Bağ-ı Şahkulu Deresi	62			310
	Bağ-ı Hatip	42			210
	Şenb-ı Gazan	421			2105
	Toplam	1520			10650
TOPLAM		5696	610	54	31.800
GENEL TOP			6360		31.800
%		89,5	9,5	0,8	100

Tablo. 12: Tebriz Eyaleti Nüfusu (1728)

Nahiyeler	Türk							Ermeni		
	Çift	Nim Çift	Bennak	Caba	Bekâr	Tahmini Nüfus	Vergi	Hane	Tahmini Nüfus	İspençe
Serd-Sahra	303	253	1362	481	563	12558	699758	0	0	0
Hıtay	192	0	621	0	128	4193	195533	0	0	0
Şahâ	7	77	26	22	88	748	50000	0	0	0
Vidhir	151	131	498	131	564	5119	314827	0	0	0
Rüdgât	77	129	167	106	299	2694	164945	0	0	0
Dih-hüvarkân	607	0	1439	0	389	10619	1148094	37	185	925
Dizec-rüd	112	181	251	66	227	3277	258351	9	45	250
Mihran-rüd	478	405	1014	587	437	12857	917526	34	170	875
Uçân	227	160	73	281	116	3821	339248	0	0	0
'Abbas	199	155	118	352	76	4196	368579	24	120	600
Hanem-rüd	78	22	155	67	35	1645	122673	0	0	0
Alan-beragüş	193	134	302	454	128	5543	391760	0	0	0
Bedüstân	141	63	89	187	109	2509	220556	0	0	0
Mevazi' cân	141	65	91	182	95	2490	175133	0	0	0
Arđanak/ Arvanak	414	157	1261	1646	802	18192	1375115	0	0	0
Merend	104	103	152	172	111	2766	316519	0	0	0
Zenüz	94	115	141	267	129	3214	209100	0	0	0
Tasuç	245	3	224	585	86	5371	532127	0	0	0
TOPLAM	3763	2153	7984	5586	4382	101812	7799844	104	520	2650

Tablo. 13: Nahçıvan Livası Etnik Nüfusu (1727)

Nahiye	Türk				Ermeni				Nüfus Genel Toplam
	Hane		Tahmini Nüfus	%	Hane	Bekâr	Tahmini Nüfus	%	
Alınca	535	78	2753	49	569	0	2845	51	5598
Azadçıran	382	112	2022	18	1878	0	9390	82	11412
Dere Alakes	229	30	1175	68	109	0	545	32	1720
Dere Nörgüt	0	0	0	0	56	0	280	100	280
Dereşahbuz	53	2	267	30	127	0	635	70	902
Dereşam	0	0	0	0	255	0	1275	100	1275
Karabağ	201	24	1029	74	72	0	360	26	1389
Ordubad	365	225	2033	57	306	0	1530	43	3575
Kışlağan	583	170	3085	30	1465	0	7325	70	10410
Mevazi' Hatun	10	1	51	24	33	0	165	76	216
Mülk-i Arslanlu	169	21	866	39	276	0	1380	61	2246
Nahçıvan şehri	648	163	3403	90,3	78	0	390	9,7	3793
Nahçıvan	49	6	251	34	99	0	495	66	746
Sair Mevazi'	179	11	906	90	21	0	105	10	1011
Sisyan	95	14	489	53	87	0	435	47	924
Serlut	64	26	346	58	50	0	250	42	596
TOPLAM	3562	883	18676	40,6	5481	0	27405	59,4	46093

Tablo. 14: Ordubad Kasabası Türk Nüfusu (1727)

Mahalleler	Hane	Bekâr	Tahmini Nüfus
Merkez	56	21	301
Anberaş	104	69	589
Menges	59	46	341
Suşehri	114	74	644
Esirike	31	15	170
TOPLAM	364	225	2045

Tablo. 15: Hemedân şehri etnik nüfus dağılımı (1727)

Etnik Nüfus	Hane	Tahmini Nüfus
Türk	1079	5395
Ermeni	207	1035
Yahudi	132	660
Toplam	1418	7090

Tablo. 16: Meragâ şehri etnik nüfus dağılımı (1727)

Etnik Nüfus	Hane	Tahmini Nüfus
Türk	1553	7765
Ermeni	65	325
Yahudi	63	315
Toplam	1681	8405

Tablo. 17: Hoy etnik nüfus dağılımı (1727)

Etnik Nüfus	Hane	Tahmini Nüfus
Türk	1150	5750
Gayrimüslim	445	2225
Toplam	1595	7975

Tablo. 18: Kirmanşâhân etnik nüfus dağılımı (1728)

Etnik Nüfus	Hane	Tahmini Nüfus
Türk	1027	5135
Ermeni	15	75
Yahudi	53	265
Toplam	1095	5475

Tablo. 19: 18.Yüzyılda Azerbaycan-İran'ın Başlıca Şehirlerinin Nüfus Durumu

Şehirler/ Kasabalar	Türk			Ermeni			Genel Tahmini Nüfus
	Evli	Bekâr	Tahmini Nüfus	Evli	Bekâr	Tahmini Nüfus	
Berda	482		2410				2410
Çors	191	60	1015				1015
Dih-huvarkân	1182		5910	37		185	6095
Erdebil	2859		14295	53		265	14560
Gence ⁹⁹	244		1220	680		3400	4620
Halhane	153		765				765
Hemedan	1079		5395	207		1035	6430
Hoy ¹⁰⁰	1150		5750	223		1115	6865
Hürremabad	277		1385				1385
Karabağ	13	1	66				66
Kirmanşahan	1026	1	5131	15		75	5206
Makü	79		395				395
Merend	278	8	1398				1398
Meraga	1553		7765	65		325	8090
Nahçıvan	648	163	3403	78		390	3793
Ordubâd	364	225	2045				2045
Revan	428		2140	134	9	679	2819
Selmas	59	32	327	41		205	532
Serab	365	58	1883				1883
Sinne	1209		6045				6045
Sister	611	30	3085				3085
Sovukbulak	464		2320				2320
Tasuç	1244		6220				6220
Tebriz	5696		28480	610		3050	31530
Urmiye	1342	1	6711				6711
<i>Toplam</i>	22996	579	115559	2143	9	10724	126283
%	91,5			8,5			100

Kaynak; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu-Tahrir Defterleri

99 Karşıdaki rakamlar Gence'nin hemen nezdindeki köylerin nüfusedir.

100 Hoy şehrinde yaşayan 445 hane gebran-ı nasaranın etnik yapısı (Ermeni, Keldanî, Nasturî) tam olarak belirlenemediğinden, 445 hane iki eşit parçaya bölünmüştür.